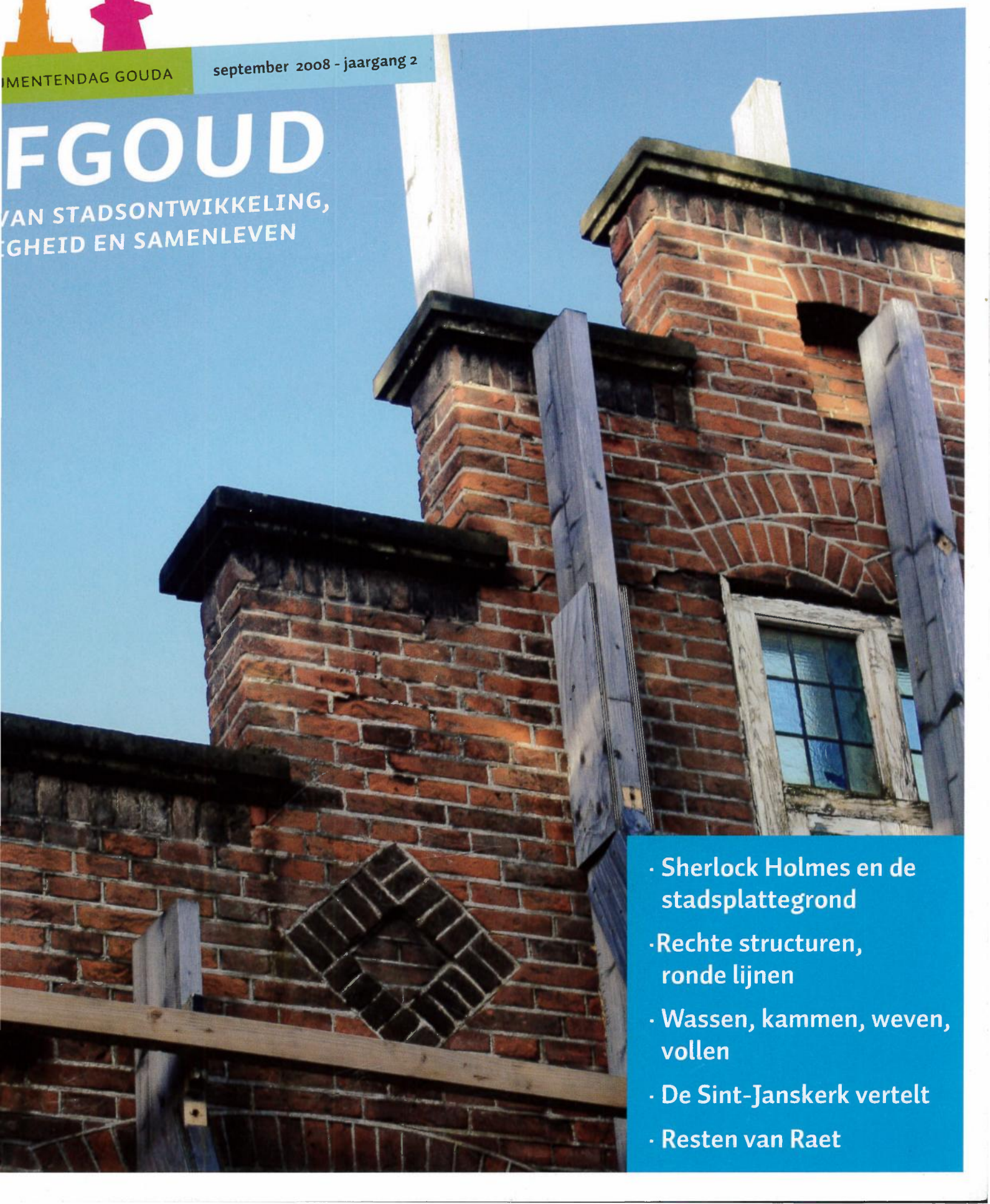

MENTENDAG GOUDA

september 2008 - jaargang 2

FGOUD

VAN STADSONTWIKKELING,
EGHEID EN SAMENLEVEN

-
- Sherlock Holmes en de stadsplattegrond
 - Rechte structuren, ronde lijnen
 - Wassen, kammen, weven, vollen
 - De Sint-Janskerk vertelt
 - Resten van Raet

P03 - VOORWOORD

SPOREN VAN STADSONTWIKKELING

P06 - SHERLOCK HOLMES EN DE STADSPATTEGROND

P10 - DE STADSMUUR STEEKT DE KOP OP

P12 - ARCHEOLOGISCH WANDELEN LANGS DE VEERSTAL

P14 - MONUMENTAAL WATER: WATERWEGEN EN WATERVERVERSING

P18 - RECHTE STRUCTUREN, RONDE LIJNEN

P19 - BOL VAN HET WERK

P20 - VERDWAALDE SPOREN IN DE MUSEUMTUIN

P22 - "WE KOESTEREN DE SPOREN VAN DE OUDE STAD"

SPOREN VAN BEDRIJVGHEID

P26 - ICONEN VAN GOUDSE BEDRIJVGHEID

P28 - VUURFAST EN GEBAKKEN

P30 - DE ZIEL VAN GOUDA

P32 - HISTORISCHE BEDRIJVGHEID IN GOUDA

P34 - LUCIA WAAKT, AL ZIJN DE KAARSEN UIT

P36 - WASSEN, KAMMEN, WEVEN, VOLLEN

SPOREN VAN SAMENLEVEN

P40 - VOOR WEDUWEN EN VRIJSTERS VAN ONBESPROKEN GEDRAG

P45 - OPENBARE FUNCTIES OP HET SPOOR

P47 - DE SINT-JANSKERK VERTELT

P52 - HET ERFGOED VAN EEN BUURT

P54 - RESTEN VAN RAET

WOONEN IN EEN MONUMENT?

LIJFEN KAN OOK!

WOONPARTNERS MIDDEN-HOLLAND IS EIGENAAR VAN DIVERSE MONUMENTEN IN DE BINNENSTAD VAN GOUDA.

Woonpartners
Midden - Holland

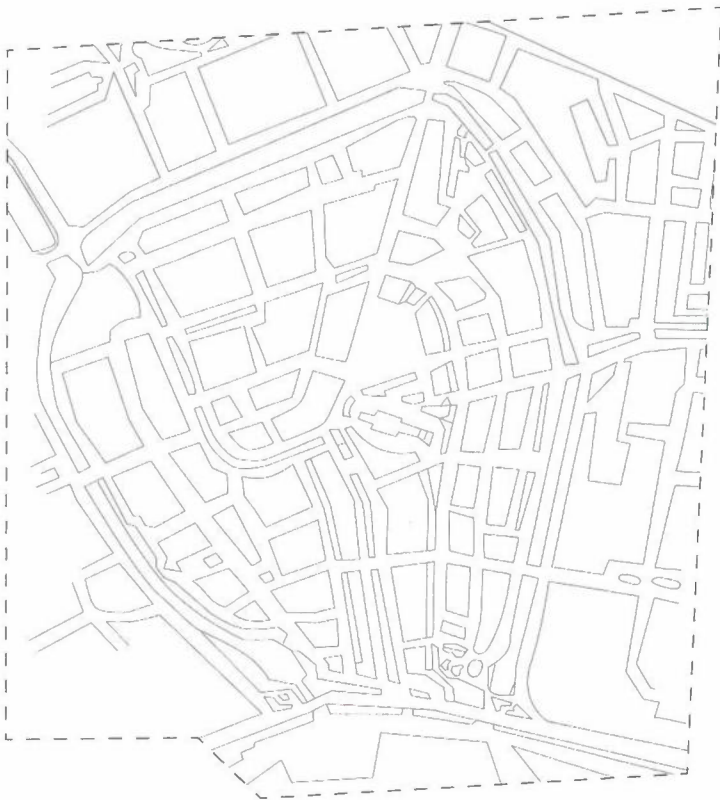
Vestiging Gouda
Achterwillenseweg 22a
2805 JX Gouda

Telefoon (0182) 59 70 70

E-mail vestiging.gouda@woonpartners-mh.nl

Website www.woonpartners-mh.nl

Openingstijden: maandag t/m vrijdag 08.30 - 17.00 uur

COLOFON

Erfgoud is een uitgave van de Stichting Open Monumentendag Gouda. Dit nummer, met als thema Sporen, verschijnt ter gelegenheid van de tweeëntwintigste Open Monumentendag op 13 september 2008. Erfgoud verschijnt eenmaal per jaar en is verkrijgbaar bij de boekhandels en kiosken in de Goudse binnenstad, museumgoudA (Achter de Kerk 14) en VVV Gouda (Markt 27).
Oplage 1000 exemplaren, verkoopprijs € 8,-.

Redactie: Carla Govaerts, Ruud Hofman, Lilian van der Poel, Marije Strating, Margreet Windhorst.

Beelredactie: Marije Strating.

Eindredactie: Carla Govaerts, Margreet Windhorst

Auteurs: Wim van Boxmeer, Dolf Broekhuizen, Wibo Burgers, Marcel van Dasselaar, Henny van Dolder-de Wit, Carla Govaerts, Maarten Groenendijk, Nico Habermehl, Marjo van Loon, Leon Mijderwijk, Lilian van der Poel, Henkjan Sprokholt.

Door auteurs opgegeven bronvermeldingen en literatuurverwijzingen zijn niet gepubliceerd maar wel op te vragen via redactie.erfgoud@omdgouda.nl.

Fotografie: Wibo Burgers, Marcel van Dasselaar, Carla Govaerts, Maarten Groenendijk, Karel Loeff, Marjo van Loon, Leon Mijderwijk, Annelieke Pinckaers, Lilian van der Poel, Marije Strating, Hans Suys.

De redactie doet haar uiterste best om te achterhalen of en zo ja op welk materiaal eventuele rechten van derden berusten. Mocht u menen dat u rechten kunt doen gelden op afbeeldingen in deze uitgave, dan verzoeken wij u vriendelijk contact op te nemen via redactie.erfgoud@omdgouda.nl.

Tekeningen en kaarten: Jan den Das, Ron Gruben, Henkjan Sprokholt, Wim Denslagen.

Met dank aan: Streekarchief Midden-Holland Gouda, Historische Vereniging Die Goude, Stichting Fonds Goudse Glazen, buurthuis De Speelwinkel en de familie Seip voor het ter beschikking stellen van beeldmateriaal.

Vormgeving: Trapped in Suburbia, Den Haag.

Druk: Veenman Drukkers, Rotterdam

Op de cover: Detail restauratie Plateelfabriek Zuid-Holland aan de Raam (foto Carla Govaerts)

SPEUREN NAAR SPOREN

Open Monumentendag 2008 staat in het teken van Sporen. Zo ook ons jaarlijkse magazine Erfgoud. Een mix van kortere en langere artikelen, interviews en bijzonder beeldmateriaal attendeert u op sporen van de Goudse geschiedenis.

Gouda heeft een rijke geschiedenis. Veel van de sporen daarvan zijn verloren gegaan. Gelukkig zijn er nog talloze over, die verhalen vertellen die u zullen verrassen. Sporen die iets zeggen over de verschillende bouwfases die monumenten hebben meegemaakt, over de manier waarop de stad werd verdedigd, over de gezondheidszorg, over de wijze waarop de inwoners van de stad aan de kost kwamen en over de ontwikkeling van de stad als geheel.

Sommige van die sporen zijn duidelijk zichtbaar en onderdeel van de dagelijkse leefwereld in onze mooie monumentenstad. Andere sporen zult u wellicht nooit als zodanig hebben herkend. Wist u bijvoorbeeld dat de hobbels in het wandelpad achter molen De Punt geen boomwortels zijn, maar sporen van de Goudse stadsmuur? En dat u in het plaveisel rond de Agnietenkapel kunt zien dat daar eens verfstookplaatsen van de lakenververs hebben gelegen?

Erfgoud neemt u dit jaar mee op een speurtocht naar sporen van stadsontwikkeling, van bedrijvigheid en van samenleven. De artikelen laten u met andere ogen kijken naar groot en klein Gouds erfgoed. Wellicht zetten de interviews u aan het denken over de manier waarop we in deze stad met erfgoed omgaan, balancerend tussen ontwikkeling enerzijds en behoud anderzijds.

De organisatie van de Open Monumentendag en alles daaromheen staat of valt met de inzet van velen. Wij bedanken bij deze alle vrijwilligers, sponsors en in het bijzonder de auteurs, fotografen, vormgevers en redacteuren die Erfgoud 2008 tot stand hebben gebracht.

Wij wensen u veel plezier bij het speuren naar sporen van het Goudse verleden, bij het lezen van Erfgoud en natuurlijk tijdens Open Monumentendag op 13 september, als u onze prachtige stad bezoekt.

Namens de Stichting Open Monumentendag Gouda

Koos Gerritsen, voorzitter

Het Amsterdams Verlaat in de Gouwe in de vorm die het rond 1600 kreeg. In 2007 is op initiatief van enkele bewoners het sluiswachtershuisje in ere hersteld (foto: Carla Govaerts)

SPOREN VAN
STADSONTWIKKELING

SHERLOCK HOLMES EN DE STADSPLATTEGROND

Wie als een echte Sherlock Holmes met een loep gedetailleerde stadsplattegronden bestudeert, doet bijzondere ontdekkingen. Veel van de alleroudste sporen in de stad zijn voor de goede speurder nog zichtbaar. Zij vertellen de geschiedenis van de stad vanaf de eerste aanleg.

tekst: Henkjan Sprokholt

Ruim duizend jaar geleden bevindt zich ter plaatse van het huidige Gouda een fraai natuurgebied. De Gouwe is dan een kronkelend veenriviertje en ook de IJssel is veel grilliger en minder breed dan nu. Het landschap is zeer afwisselend met kleine stroompjes, poelen, rietvelden, bosschages en bossen. Hier en daar wonen mensen op de kleiige oevers van de IJssel, zoals in Haastrecht en Moordrecht.

Misschien ook al in Gouda, maar dat is niet zeker. Aantrekkelijk is het gebied bij de samenloop van de Hollandse IJssel en Gouwe in elk geval wel, want langs de rivieren is een flinke laag klei afgezet. De gebieden daarachter zijn laaggelegen en nat, maar nog verder naar achter liggen hoge en uiterst vruchtbare veenkussens. Het is kortom een gunstig gebied voor een kleine nederzetting, met uitstekende mogelijkheden voor visserij, landbouw en het houden van kleinvee. In de veenbossen is hout voor de bouw van huizen en schepen in overvloed aanwezig. Terwijl overal in Holland en Utrecht de bevolking toeneemt, ontwikkelen lokale edellieden zich gaandeweg tot kleine potentaten. De graaf van Holland is een van hen. Hij neemt het steeds vaker op tegen de bisschop van Utrecht. Beide machthebbers nemen het initiatief om grote gebieden langs de rivieren te ontginnen. Zo ook langs de Hollandse IJssel: de bisschop ontgint van oost naar west, de graaf van west naar oost. Gouda ontstaat precies in hun grensgebied.

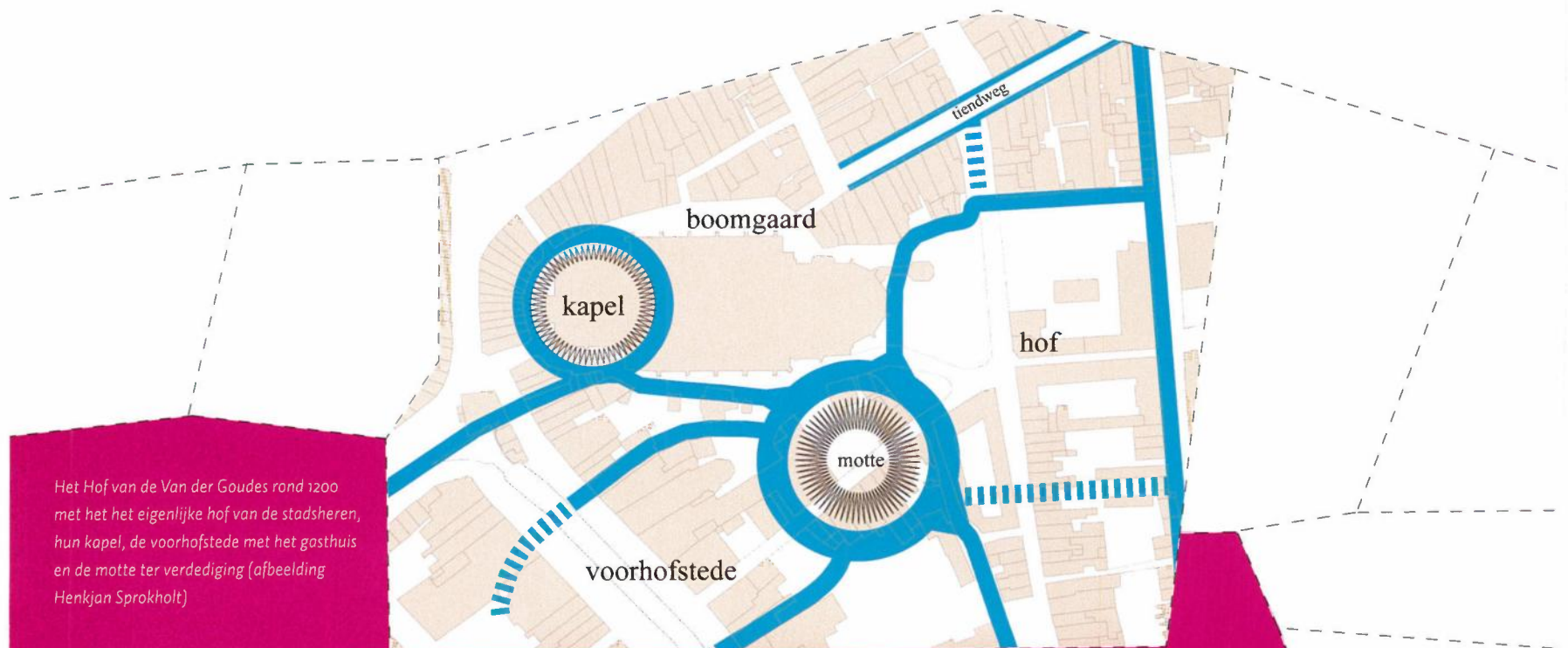
DE EERSTE ONTGINNERS

De eerste ontginners ontdoen de oevers van de rivier en het erachter liggende veengebied van bomen, struiken en andere gewassen. Ze graven langgerekte sloten dwars op de rivier om het natte achterland droog te krijgen. Dijken zijn nog niet nodig, want het land ligt op dat moment veel hoger dan nu.

Dit duizend jaar oude ontginningspatroon is nog altijd goed te herkennen in het landschap rond Gouda. Het bestaat uit langgerekte stroken land omgeven door sloten. Tegenwoordig is dat sappig grasland, maar de eerste boeren maken er bouwland van. Pas later, als het gebied voor landbouw te nat wordt, gaat men over op veeteelt.

Dat ontginningspatroon van lange rechte stroken grond is ook in de binnenstad nog goed te zien. De waarschijnlijk oudste ontginning vindt in de elfde eeuw plaats ten noorden van Haastrecht. Een 1250 meter diepe strook grond langs de noordoever van de IJssel wordt helemaal tot aan de Gouwe ontgonnen. Veel straten in het oostelijk deel van de binnenstad, maar ook daarbuiten, in Kort Haarlem en Oosterwei, volgen nog steeds de richting van oude kavelsloten. Voorbeelden zijn de Joubertstraat, de Kruglerlaan, de F.W. Reitzstraat, de IJssellaan, de Fluwelensingel en het eerste stuk van de Groeneweg. Daar wordt de ontginning begrensd door de Gouwe.

Ook de noordgrens van dit ontginningsblok is nog goed herkenbaar. Een kade beschermt de ontginning tegen wateroverlast uit het nog onontgonnen veen. Die grens loopt op ongeveer 1250 meter afstand evenwijdig aan de IJssel. Dat verklaart meteen het slingerende verloop van achtereenvolgens de Lange Tiendeweg, de

Het Hof van de Van der Goudes rond 1200 met het eigenlijke hof van de stadsherren, hun kapel, de voorhofstede met het gasthuis en de motte ter verdediging (afbeelding Henkjan Sprokholt)

Karnemelksloot en de Voorwillenseweg. Nog verder naar het oosten is dit ontginningsblok nog vrijwel ongerept. Het staat van oudsher bekend als het Land van Stein.

VEELZEGGEND WEGENPATOON

Het is moeilijk vast te stellen welk stuk grond daarna ontgonnen wordt, maar wellicht is dat een groot gebied ten noorden van de Lange Tiendeweg. Ook een datering voor dit gebied is lastig te geven. Mogelijk stamt het uit het begin van de 12e eeuw, misschien is het nog ouder. De ontginning begint in de binnenstad vanaf wat nu de Lage Gouwe heet. Deze kavelsloten lopen dan ook een heel andere kant op, namelijk van west naar oost. Ze lopen zelfs over de Kleiweg heen, die dan nog niet bestaat, ongeveer tot aan de huidige Blekerssingel. Die is misschien een restant van de al genoemde oudere Gouweloop. Straten die het patroon van deze ontginning volgen, zijn de Turfmarkt en de Nieuwehaven. Van die brede kavels hebben we zelfs de ontginningsnamen over, namelijk Hondscope en Tevescope. Andere resten van dit oude verkavelingspatroon zijn mogelijk de Stooftsteeg, de zuidzijde van de Markt, een gedeelte van Achter de Vismarkt, de Lem Dulstraat en de Speldenmakerssteeg. Ook het gebied ten oosten van de Blekerssingel en ten noorden van de Karnemelksloot en de Voorwillenseweg is waarschijnlijk al vrij vroeg ont-

gonnen. De kavelsloten liggen precies in het verlengde van de sloten van het oudere ontginningsblok langs de IJssel. Hier, net als in de Kadebuurt en delen van de wijken Ouwe Gouwe en Achterwillens, bepaalt de oude verkaveling in hoge mate het wegenpatroon. Te denken valt aan straten als de Eerste tot en met de Vierde Kade, de Burgvlietkade en de Zwarteweg. De Graaf Florisweg, vroeger Ouwe Gouwe geheten, en de Achterwillenseweg vormen aanvankelijk de noordgrens. Later trekken de ontginners de verkaveling nog verder door, tot aan de Platteweg.

TWEE RESTGEBIEDEN

Tussen de Blekerssingel, de Eerste Kade en de Graaf Florisweg ligt nog een driehoekig stuk grond. Het wordt waarschijnlijk tegelijk met het vorige gebied ontgonnen, maar in dit geval lopen de kavelsloten uiteen in een soort waaivorm. Zo'n patroon is kenmerkend voor restontginningen: grillig gevormde gebieden die overblijven als de grote ontginningsblokken zijn aangepakt. Straten als de Boelekade en de Jan Luykenstraat volgen deze oude ontginningssporen.

Wat dan nog resteert, is de ontginning ter plaatse van Korte Akkeren en het oostelijk deel van de binnenstad. Dit is een merkwaardig gebied. Een verkaveling dwars op de IJssel ligt voor de

hand. Dat patroon zien we immers in Kort Haarlem en ook verderop naar het westen staat de verkaveling haaks op de IJssel. We zien dat nog in de loop van straten als de Bosweg en de Walvisstraat, de Huygensstraat, de Tollensstraat en de Van der Palmstraat. In plaats daarvan is de rest van Korte Akkeren echter precies de andere kant op verkaveld. Een mogelijke verklaring daarvoor is dat het gebied al eens eerder ontgonnen is geweest. Na een overstroming zou men het dan vanuit de stad opnieuw op de schop hebben genomen.

EEN VERSTERKTE HOFSTEDE

De Gouwe vormt de westgrens van het grote blok dat als eerste ontgonnen is. Zo'n grote ontginning vraagt om leiding en toezicht, maar ook om verdediging. Tegen de graaf van Lek en IJssel misschien, en anders wel tegen de toen al agressieve graaf van Holland. Omdat de ontginning een Utrechts initiatief is, zal een vazal van de Utrechtse bisschop hier daarom een versterkte hofstede hebben gebouwd. Ten oosten en ten zuiden van de Sint-Janskerk bevindt zich een gebied dat oudtijds bekend stond als 't Hof. De sloot langs het Raoul Wallenbergplantsoen vormt een van de begrenzingen van dit gebied. Waarschijnlijk ligt het Hof bovendien bij een samenloop van de Gouwe en een oudere tak van de Gouwe, meer naar het oosten. De ligging tussen of nabij twee rivierlopen is kenmerkend

Gouda rond 1100. De stippellijnen markeren verkavelingsloten, waarvan de meeste nu gedempt zijn. De verschillende kleuren geven de afzonderlijke ontginningen aan, maar de volgorde in de tijd is niet altijd duidelijk. De Gouwe en de Ouwe Gouwe zijn gestippeld op plaatsen waar het verloop ervan niet precies bekend is. (afbeelding Henkjan Sprokholt)

Op de kadastrale plattegrond van 1832 is het verloop van de gracht van de voorhofstede nog goed te volgen (afbeelding: Henkjan Sprokholt)

voor dit soort hofsteden. Een ander karakteristiek element van dit adelsgoed is de motte. Dat is een burcht op een kunstmatige heuvel. In Gouda is de kasteelheuvel later weer afgegraven, maar de ronde vorm ervan is op de stadsplattegrond nog altijd herkenbaar.

DE VOORHOFSTEDE

Ten westen van het Hof en de motte strekt zich de voorhofstede uit. Dit is een prestedelijk verschijnsel. Een adellijke hofstede trekt namelijk omwonenden aan en daarmee ook rondreizende handelaren en ambachtslieden. Zij verblijven in het gasthuis op de voorhofstede. Daar vinden ze ook stallen en werkplaatsen waar ze tijdelijk hun werk kunnen doen, tot ze weer verder trekken. De omvang van de Goudse voorhofstede is niet nauwkeurig bekend. In de vroege dertiende eeuw is deze vergraven voor de aanleg van de haven. De noord- en zuidgrens zijn nog wel zichtbaar op een gedetailleerde stadsplattegrond. Het nog bestaande Catharinagasthuis en de bijbehorende

kapel behoren tot de voorhofstede en zijn dus een directe erfenis van de allervroegste stadsgeschiedenis. Waar de Gouvenaars kerken die buiten de voorhofstede wonen, is niet duidelijk.

Mogelijk maken zij gebruik van de kapel van de heer die het Hof bewoont. Anders moeten ze naar de dichtstbijzijnde parochiekerk. Waar die gestaan heeft, is niet helemaal zeker: volgens de meest gangbare theorie in de polder Bloemendaal, maar anderen houden het op Moordrecht.

HET BEGIN VAN EEN STAD

Intussen neemt de bebouwing rond het Hof toe. Het is moeilijk om voor te stellen, maar van een haven, een markt, een stadhuis en de grote Sint-Janskerk is nog geen sprake. Er zijn nog geen stadsgrachten. Een volgorde in hun ontstaan is moeilijk aan te geven. In het begin van de 13e eeuw wordt de Gouwe in elk geval een belangrijke rivier voor de binnenvaart. Zij krijgt dan door middel van een brede vaart een verbinding met de Oude Rijn. De haven wordt gegraven en de Gouwe - in wat nu

de binnenstad is - wordt gekanaliseerd. De nederzetting groeit vanaf dat moment snel en de heren Van der Goude worden belangrijke edelen. De IJssel wordt bedijkt tegen de groeiende wateroverlast. De Hoogstraat en Kleiweg ontstaan op enig moment en lopen dwars over de bestaande verkeering heen. Rondom deze ontwikkelingen is nog veel onduidelijk: het onderwerp vergt en verdient veel onderzoek.

In 1272 krijgt Gouda stadsrechten en enkele decennia later wordt de kapel van de heren Van der Goude in gebruik genomen als parochiekerk. De jonge stad legt een stadsverdediging aan in de vorm van een gracht en een aarden wal. De route van deze omwalling is waarschijnlijk Raam, Turfmarkt, Zeugstraat, dan via de grachten om het Hof en zo verder in de richting van de Hollandse IJssel. Pas rond 1350 verandert de plattegrond van de stad nogmaals grondig met de aanleg van de nieuwe, nog bestaande stadsverdediging. De Fluwelensingel en de Kattensingel volgen bestaande kavelsloten, de Blekerssingel mogelijk

Op de overgang van de Hoogstraat naar de Kleiweg staat tot ca.1350 een stadspoort. De poort verdwijnt in 1350 als de nog altijd bestaande singels worden aangelegd en de stadsmuren worden gebouwd (foto Marije Strating)

Oudste omwalling
(afbeelding Henkjan Sprokholz)

een oude Gouweloop, maar de Turfsingel wordt nieuw gegraven. Het lijkt erop dat daarbij gebruik is gemaakt van een oude dijkdoorbraak. Het water van het Binnenhavenmuseum heeft namelijk de kenmerkende vorm van de kolk die resteert na een dijkdoorbraak. Bovendien duidt de naam Mallegat op kolkend water.

EEN AFGESLOTEN STADSDEEL

Vanaf 1361 bouwt de stadsheer Jan van Blois na een rampzalige stadsbrand in ruim twintig jaar tijd een enorm kasteel op de hoek van de haven en de Hollandse IJssel. De invloed van het kasteel op de ontwikkeling in dit stadsdeel is ronduit desastreus. Wat tot die tijd het kerngebied van de stad was, met het oude Hof, de parochiekerk en het gasthuis, is nu een verloren hoek van de binnenstad.

Een van de stadspoorten, Achterpoort geheten, moet wijken voor de bouw van het kasteel. De Oosthaven en de Spieringstraat worden doodlopende wegen. Al het verkeer moet de stad nu via de Tiendeweg of via de kleine Doelenpoort verla-

ten. De komst van kloosters, vanaf 1408, maakt de situatie er niet beter op. Tot op de dag van vandaag lopen de wegen in dit deel van de binnenstad dood op het voormalige kasteelterrein. Veel van de bebouwing is kleinschalig, grote bedrijven ontbreken en er is veel groen. Het is goed te zien dat de route via de Doelenpoort geen oude uitvalsweg is. Hij bestaat uit drie verschillende straatjes die niet in één lijn liggen. Vrijwel zeker heeft het stadsbestuur er huizen voor opgekocht en ze af laten breken. Aan de andere kant van de stad gebeurt iets vergelijkbaars. In de 14e eeuw wordt een huis aan de Hoge Gouwe gekocht en afgebroken voor de aanleg van de Aaltje Bakstraat.

EEN NIEUW CENTRUM

In 1395 koopt Gouda het Marktveld van de stadsheer en bouwt in de nabijheid van de Groenendaal een eerste stadhuis. De straten liggen er dan al en worden gebruikt voor de dagmarkt. Het binnen-terrein, dus het eigenlijke Marktveld, is daarvoor nog te drassig. Aan de Markt verrijzen in korte tijd

de Waag van de stadsheer, het Heilige Geesthuis (een instelling voor de armenzorg), het Wanthuis (de Lakenhal) en de Latijnse School. In recordtijd ontwikkelt deze plek zich tot het nieuwe centrum. Na een tweede stadsbrand legt men het midden-terrein droog en in 1448 bouwt men daar precies in het midden het huidige stadhuis. Het is op dat moment een van de grootste stadhuisen van Holland en door zijn ligging en uitvoering duidelijk een prestigeproject van een zeer zelfbewust stadsbestuur.

De bouw van het stadhuis markeert echter meteen ook het einde van de dynamische ontwikkelingen die tot de huidige stadsplattegrond hebben geleid. De economie van de stad loopt langzaam terug en de grootste bloeiperiode van Gouda is voorbij. Verdere stadsuitbreidingen blijven uit tot 1900. Mede dankzij deze stagnatie behoudt de stadsplattegrond zijn middeleeuwse gedaante. Gelukkig maar, want daardoor zijn er voor de Sherlocks onder ons nog veel sporen te 'lezen'. ■

DE STADSMUUR

STEEKT DE KOP OP

Het cruciale verschil tussen een stad en een dorp in de middeleeuwen is dat stedelingen 'vrijheden' aanschaffen.

Dat maakt hen onafhankelijker van de landsheer: zij zijn niet langer 'horigen'.

Stadslucht maakt vrij, maar dan moet natuurlijk niet iedereen de 'stadsvrijheid' zomaar kunnen betreden.

Stadsmuren en grachten beschermen de stedelijke voorrechten. Die beschermende schil lijkt spoorloos verdwenen, maar schijn bedriegt.

tekst: Henkjan Sprokholt

fotografie: Marije Strating

Wie vanaf de Kleiwegbrug rechtsaf het Regentesseplantsoen ingaat, herkent de stadsmuur niet meteen. Toch is hij nog goed te zien aan de gebroken stenen en de hobbels in het wegdek. Tenzij de straat net is opgehoogd, maar ook dan steekt de fundering van de muur zodra de bodem weer is verzakt, opnieuw eigenwijs de kop op. Iets naar het oosten sluit de muur aan op de in 1843 gesloopte Kleiwegspoort. Dat deze funderingen niet door het wegdek heen te zien zijn, komt door werkzaamheden in de jaren zestig. Het is in die tijd gewoonte om alles op te ruimen 'wat niet in de bodem thuishoort'. Verder naar het westen laat de stadsmuur zich voorlopig niet meer zien. Is hij daar ook weg of ligt hij wat dieper onder het wegdek verborgen? Aan de overzijde van de Gouwe missen we de Potterspoort. Hoeveel daarvan nog ondergronds ligt, is niet bekend. Kort voor 1960 is het driehoekige bolwerk in het water vóór de poort deels vergraven tot de bestaande kruising. Een deel van de funderingen van de poort kan toen zijn opgeruimd, maar daarover is niets bekend. Mogelijk bevinden zich nog resten onder water, want alle stadspoorten stonden een flink stuk in de stadsgracht.

VISSEN NAAR STENEN

Aan de andere kant van de Gouwe wordt in 2008 intensief gegraven door archeologen. De stadsmuur komt dan zeker weer aan het licht, net als in 1995. De muur loopt ongeveer een meter uit de waterkant. Wat vooral opvalt, is dat hij extreem scheef staat. Dat is op zich geen verrassing, aangezien de meeste Hollandse stadsmuren verzakken. Maar de mate van scheefheid die we hier zien, overtreft toch wel alle verwachtingen. De vondst bevestigt aantekeningen in het archief dat stukken stadsmuur regelmatig instorten en dat de stenen dan weer worden opgevist om de muur te herstellen.

MUURHUIS

We volgen de Vest en zien een hele tijd geen enkel spoor. Bij de Guldenbrug zijn resten van het Vlamingspoortje teruggevonden. Nog verder, bij molen de Rode Leeuw, is een deel van de muur weer opgemetseld, maar in een steensoort die niet echt de herinnering aan het verleden oproept. En dat terwijl de stadsmuur uitgerekend hier het langst is blijven staan. Pas in 1949 verdwijnt hij, ondanks protesten. Iets verderop, op nummer 166,

De hobbels in het plaveisel van het Regentesseplantsoen laten zien waar de stadsmuur loopt

Rechts de stadsmuur en links het pand aan de Oosthaven met scheuren in de gevel. In de bestarting is de loop van de muur verder zichtbaar gemaakt.

bewaart een zogenaamd muurhuis nog de herinnering aan de stadsmuur. Het onderste deel van de gevel langs het water is zichtbaar dikker dan de rest van het muurwerk omdat de stadsmuur hier in de gevel is verwerkt.

WEER ZICHTBAAR

Vorbij de Bogen wordt weer een spoor zichtbaar. In 2004 is de fundering van de Rotterdamse Poort deels weer opgemetseld. De echte fundering ligt er nog netjes onder. Ook langs de Veerstal zijn de contouren compleet met muurtoren weer in het zicht gebracht. Nog iets verder loopt de muur dwars door het complex van het Tolhuis en de Sluiswachterswoning. Op het ANWB-bord tegen de gevel aan de Westhaven van het Tolhuis is goed te zien hoe de stadsmuur langzaam maar zeker wordt ingekapseld door het complex.

Aan de andere kant van de haven is de muur aan de Veerstal weer onderdeel van latere verbouwing en is dan mooier zichtbaar dan waar ook in Gouda. Het bijzondere is dat dezelfde muur in de zestiende eeuw ook onderdeel uitmaakte van het kasteel en dus achtereenvolgens dient als kasteelmuur, stadsmuur en nu als buitenmuur van een opslagplaats.

Iets verderop, in het pand Punt 6, wordt in 1975 de stadsmuur inpandig gesloopt om plaats te maken voor een garage. In de oostgevel zijn de sporen ervan op weer een heel andere manier zichtbaar. Grote scheuren laten zien dat het gebouw langzaam in tweeën breekt omdat het alleen in het midden gedragen wordt door de stadsmuur.

FORSE HOBBEL

In het Houtmansplantsoen is de muur weer te zien aan een forse hobbel dwars over het pad dat achter de molen langs loopt. De hoogte waarop de molen zelf staat is een overblijfsel van het bolwerk De Punt. Verder langs de Fluwelensingel is de stadsmuur de afgelopen jaren meerdere malen aan het licht gekomen bij rioleringswerkzaamheden. Of er nog iets resteert van de Tiendewegspoort en het ertegenover gelegen bolwerk is niet duidelijk. Noordelijker is alles verdwenen. Bij de ontwikkeling van het Nieuwe Marktgebied in 1987 hebben de archeologen van Golda nog wat aantekeningen van de stadsmuur kunnen maken, maar verder is alles weg. Net als de Kleiwegspoort waarmee we begonnen. ■

ARCHEOLOGISCH WANDELEN LANGS DE VEERSTAL

De Historische Route Veerstal voert langs diverse archeologische reconstructies. Deze reconstructies geven een beeld van het gebied zoals het er 400 jaar geleden uit moet hebben gezien. Waarom is hier een historische route gecreëerd? Van wie is het idee, en op welke sporen zijn de reconstructies eigenlijk gebaseerd?

tekst en fotografie: Maarten Groenendijk

Het plan om langs de Veerstal een archeologische route te maken, ontstaat in 1992 bij een groepje leden van de Archeologische Vereniging Golda. In de jaren daarvoor doen archeologen onderzoek op diverse plaatsen langs de zuidrand van de stad. Daarbij treffen zij sporen aan van de Rotterdamse Poort en van de stadsmuur. Op basis van historische kaarten verwachten zij bovendien sporen te vinden van de Pieter Hughestoren en de Veerstalpoort. De gravers van Golda zien in de combinatie van deze rijke archeologische vindplaats met het nabijgelegen kasteelterrein de perfecte mogelijkheid om een archeologische wandeling vorm te geven.

GESCHIKTE ELEMENTEN

Verder dan ideeën komt het in eerste instantie niet. De uitvoering van het plan is kostbaar en op dat moment is er geen geld voor. Dat geld komt er wel als in 2004 het hele gebied heringericht moet worden. Daarbij gaat veel op de schop: het ideale

moment dus om een aantal onderdelen van het oorspronkelijke plan van Golda in de openbare ruimte te verwerken.

In overleg met Golda kiest de gemeente een aantal elementen uit voor reconstructie. Dit zijn vooral structuren waarvan bij opgravingen vast is komen te staan hoe ze eruit hebben gezien en waar ze nog aanwezig zijn. Daarmee is de kwaliteit en de betrouwbaarheid van de reconstructie gegarandeerd.

De restanten van de Pieter Hughestoren komen aan het licht bij een opgraving door Golda in 1998. De onderzoekers treffen de buitenmuur van de toren aan, gemaakt van natuursteen en voorzien van een schietgat. De reconstructie van de toren bouwt men net iets náást de oorspronkelijke fundering, om een parkeerplaats te sparen.

Dat lijkt wellicht een rare afweging, maar het welslagen van het project is afhankelijk van de steun onder de omwonenden, en parkeren speelt daarbij een grote rol. Een kleine aanpassing in de

Pieter Hughestoren en symbolisch weergegeven stadsmuur, op de achtergrond de Veerstalpoort

Detail reconstructie zuidelijke toren van de Rotterdamse Poort

Reconstructie Rotterdamse Poort

Bronzen maquette bij de Veerstalpoort

plek van de reconstructie doet het historische beeld dat wordt opgeroepen bovendien geen geweld aan. Het is dus acceptabel om hier niet exact de aange-troffen sporen te volgen.

STADSPOORTEN

Tegelijk met de Pieter Hughestoren graaft Golda in 1998 de resten van de Veerstalpoort op. Het leeuw-tje dat ooit de toren van de poort siert, staat dan al tijden op de havensluis. Nu neemt de leeuw zijn oorspronkelijke plaats weer in. De reconstructie van de poort wordt opgebouwd vanaf de oorspronkelijke fundering, die er dus nog onder ligt.

De Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonder-zoek graaft in 1991 samen met Golda de sporen van de Rotterdamse Poort op. Bij die opgraving blijken de fundamenteën nog in goede staat. Duidelijk zijn de twee torens te herkennen, met natuursteen aan de buitenzijde. Stalen trekankers, die bedoeld waren om de muren van de poort tegen verzakking te beschermen, zijn ook nog aanwezig.

De gereconstrueerde poort is, net als de Veerstalpoort, opgebouwd vanaf de oorspronkelijke stenen en ziet er dus net zo uit als de sporen ondergronds. Plannen om het oorspronkelijke muurwerk zichtbaar te maken zijn vanwege het grondwater niet uitvoerbaar.

STADSMUUR

De stadsmuur, waarvan Golda in 1992, 1993 en 1998 sporen blootlegt, verbindt alle onderdelen van de route. Een symbolische reconstructie in de vorm van een smalle strook stenen markeert grofweg de loop van de muur. Deze reconstructie ligt echter niet exact waar de stadsmuur lag en is ook minder breed dan de muur zelf. Deze markering dient vooral als rode draad tussen de opgebouwde elementen langs de route.

Ook toont het plaveisel met een andere steensoort de loop van de twee Volmolenduikers, die allebei nog in de bodem aanwezig zijn.

HULP VOOR SPOORZOEKERS

De gedeeltelijk opgebouwde elementen geven enigszins een idee hoe het gebied eruit heeft gezien, maar zijn slechts beperkt van omvang en hoogte. Om de spoorzoekende wandelaar te helpen, staat naast de Veerstalpoort een bronzen maquette van het gebied op basis van de stadsplattegrond van Braun en Hogenberg uit 1585. De historische route maakt een vertaalslag van abstracte en onzichtbare sporen naar een tastbare en zichtbare reconstructie. Zo kan iedereen zich een beeld vormen hoe het gebied ooit is geweest. Met dank aan Golda! ■

MONUMENTAAL WATER

WATERWEGEN EN WATERVERVERSING

Het Goudse watersysteem is in zijn geheel een uniek monument. Het is een stelsel van vaarwegen en een waterverversings-systeem tegelijk en vertelt veel over de ontwikkeling van de stad. In dit artikel belichten we de functies van dit bijzondere monumentale ensemble en de sporen ervan die nog zichtbaar zijn in de stad.

tekst: Marjo van Loon

Gouda ligt gunstig aan de Gouwe en de Hollandsche IJssel. De scheepvaart ontwikkelt zich hier in de middeleeuwen dan ook tot een belangrijke bedrijfstak die welvaart brengt. In de middeleeuwen gaat de internationale scheepvaart binnendoor over de rivieren. De route door de Goudse binnenstad is de enige toegestane vaarweg door Holland, mede door de tol die hier met toestemming van de graaf van Holland wordt geheven. Het water is smal en de schepen moeten het hoogteverschil tussen de Gouwe en de IJssel overbruggen. Dat kan lang duren. De Goudse middenstand is gebaat bij dit oponthoud, maar de schippers verliezen hier tijd en geld.

GETIJDENHAVEN

De eerste sluis in Gouda wordt waarschijnlijk gebouwd op of nabij de plek van de huidige Donkere Sluis aan de Oost- en Westhaven. Het is een 'keersluis' die alleen open kan als het water in Gouwe en IJssel even hoog staat. Dat is de oorzaak van de lange wachttijden die de schippers zoveel tijd en geld kosten. Aanvankelijk komt het hoge water van de IJssel tot aan de Donkere Sluis. Omdat de sluis nog hefdeuren heeft waar de mast niet onderdoor past, moeten de schepen de mast strijken om door te kunnen varen over de Gouwe.

LANGSTE SLUIS VAN EUROPA

Het oponthoud in de Goudse doorvaart blijft een probleem. De andere Hollandse handelssteden hechten zozeer aan een snellere doorvaart dat zij in 1435 meebetalen aan de bouw van het Amsterdams

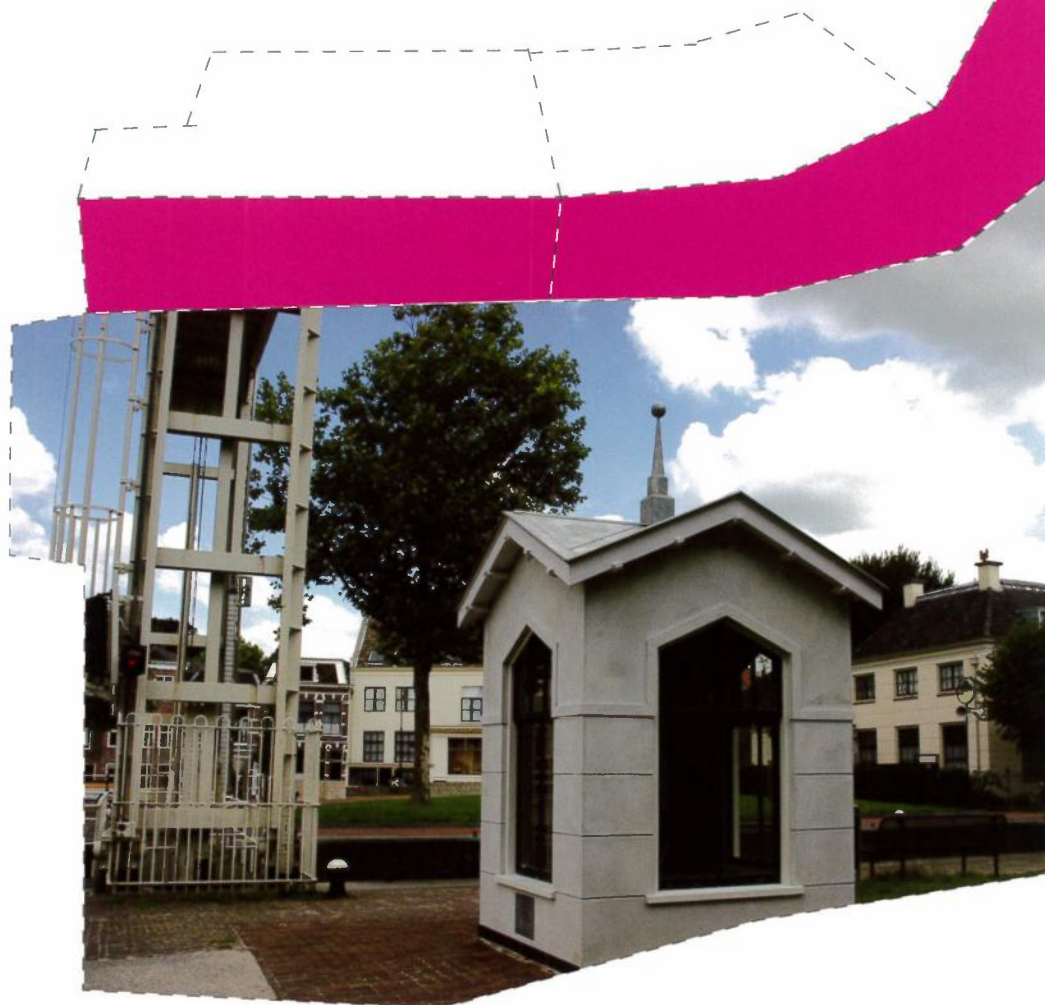
Verlaat. Ook deze sluis heeft aanvankelijk hefdeuren. Maar omdat de schepen nu geschut kunnen worden en niet meer hoeven te wachten tot de waterstand in Gouwe en IJssel gelijk is, gaat de doorvaart wel sneller. Begin zeventiende eeuw dreigt de haven vanwege de getijdenwerking dicht te slibben. Daarom wordt de Havensluis aangelegd. Samen met het Amsterdams Verlaat en de Donkere Sluis vormt de Havensluis nu een (getrapte) schutsluis van ruim 800 meter. Het is daarmee de langste sluis van Europa en tevens het meest opvallende spoor van Gouda als knooppunt in de Hollandse scheepvaartroutes.

PUNTDEUREN

Zowel de Donkere Sluis als het Amsterdams Verlaat worden rond 1600 verbouwd. Men vervangt

de bestaande hefdeuren door twee draaibare deuren, zogenaamde puntdeuren. Hefdeuren moeten omhoog getrokken worden en reageren niet automatisch op de waterdruk bij opkomend water. Puntdeuren hebben scharnieren en bewegen daardoor makkelijker; een belangrijke technische verbetering. De Havensluis krijgt direct bij aanleg al puntdeuren.

Het huidige Amsterdams Verlaat heeft nog steeds de vorm die het eind zestiende eeuw krijgt en is daarmee typerend voor de sluisbouw van die tijd. De Havensluis is kenmerkend voor zeventiende eeuwse sluisbouw in Nederland. De Donkere Sluis is, mede omwille van de waterverversing, in de achttiende eeuw nog eens ingrijpend verbouwd. Dit komt aan de orde in het tweede artikel over het Goudse watersysteem.

Het sluiswachtershuisje aan de Mallegatsluis, dat op initiatief van Stichting Bihat in juni 2008 in ere is hersteld (foto Carla Govaerts)

SNELLERE ROUTE

De route door de binnenstad is tot het einde van de zestiende eeuw de belangrijkste vaarweg, maar blijft voor oponthoud zorgen. Het schutten van de schepen duurt nog steeds uren, soms zelfs dagen. In 1577 laat Willem van Oranje de Mallegatsluis bouwen tussen de Turfsingel en de Hollandse IJssel. Deze sluis is tijdens de Tachtigjarige Oorlog nodig om militaire schepen langs Gouda te leiden. Vanaf 1598 krijgen ook handelsschepen mondjesmaat en tegen betaling toestemming om deze route te gebruiken. Steeds meer schippers kiezen sindsdien voor de snellere route langs de stad. Nieuwere schepen worden bovendien te groot voor de Gouwe en de haven.

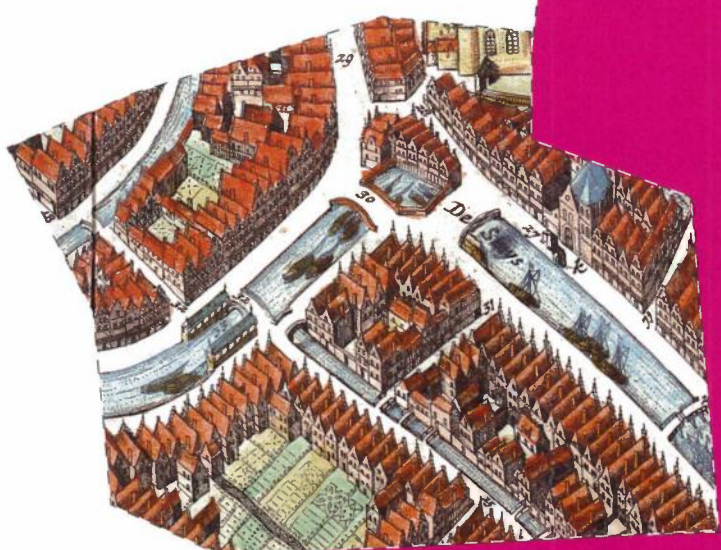
WEG BOVEN WATER

In de Franse Tijd (1795) wordt het tolsysteem afgeschaft en ontstaat een vrije doorvaart.

Schippers kunnen vanaf dat moment alternatieve routes volgen. Gouda probeert dit in de negentiende eeuw nog tegen te gaan door de route door de Gouwe en de haven aantrekkelijker te maken en de bruggen beweegbaar. Het effect is echter van korte duur.

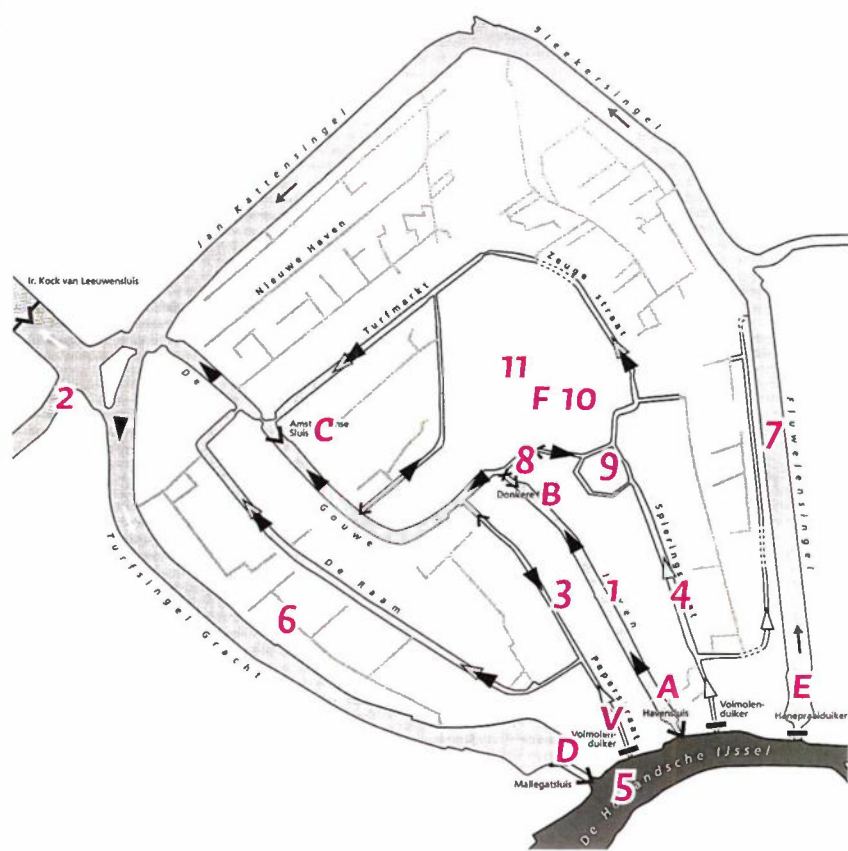
In het begin van de twintigste eeuw wordt het vervoer over de weg belangrijker en worden de bruggen weer vastgezet. De Mallegatsluis wordt in 1763 vervangen door een nieuwe sluis op de huidige plaats.

Tot 1936 is de Mallegatsluis een van de drukste sluisen van Nederland. In dat jaar worden het Gouwekanaal gegraven en de Julianasluis aangelegd. Deze Julianasluis kan grote schepen schutten, waardoor Gouda tot op de dag van vandaag een belangrijke positie heeft als knooppunt in de Hollandse vaarwegen.

Zicht op de Mallegatsluis vanaf de Gouwekerk (foto Marjo van Loon)

Uitsnede van de stadskaart van Blaeu (1649) met daarop de puntdeuren van De Donkere Sluis en het Amsterdams Verlaat en de kraan waarmee de masten uit de schepen getild werden. (collectie Streekarchief Midden-Holland Gouda)

Abbeelding uit: Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst; ©2001
Waanders Uitgevers, Zwolle en Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Legenda

1. Haven
 2. Gouwe
 3. Peperstraat
 4. Spieringstraat
 5. Hollandsche IJssel
 6. Turfsingel
 7. Fluwelensingel
 8. Dubbele Buurt
 9. Motte
 10. St. Janskerk
 11. Markt met Stadhuis
-
- A. Havensluis
 - B. Donkere Sluis
 - C. Amsterdams Verlaat
 - D. Mallegatsluis
 - E. Hanepraaigemaal
 - F. Sluisje Achter de Kerk
 - V. Volmolen

In de loop der eeuwen ontstaat in Gouda een fijnmazig waternetwerk van grachten, 'zijlen' en watergangen. Het speelt een rol in de waterhuishouding en in het schoonspoelen van de grachten, het zogenaamde schuren. Veel waterlopen zijn inmiddels gedempt en schuren doen we niet meer. Toch is het systeem nog grotendeels intact en zichtbaar in grote en kleine sporen.

De verschillende grachten en waterlopen staan onderling met elkaar in verbinding. De Haven, de Pepergracht en Spieringstraat zijn via duikers ook nog eens verbonden met de Hollandsche IJssel. Daardoor speelt vanaf de middeleeuwen het hoge water van de IJssel een belangrijke rol in het verversen van het water en het doorspoelen van de grachten.

AFWATERENDE SLUIZEN

De Donkere Sluis en het Amsterdams Verlaat hebben een cruciale functie in de waterverversing. Om bij vloed het water in te kunnen laten en om bij eb te spuien, staan de hefdeuren van beide sluisen tegelijk open. Het moment waarop de vloed weer opkomt, is kritiek. Dan sluiten de deuren weer snel om overstroming te voorkomen. Het scheepvaartverkeer ondervindt hinder van

het spuien; waarschijnlijk is dan zelfs helemaal geen scheepvaartverkeer mogelijk.

Om de afwatering in de stad te vergemakkelijken wordt in 1535 aan het eind van de Fluwelensingel de afwateringssluis De Hanepraai gebouwd.

In 1857 wordt deze vervangen door een stoomgemaal ter verbetering van de afwatering. Als het Pijnacker-Hordijkgemaal bij de Julianasluisen deze taak overneemt, wordt het stoomgemaal in 1937 gesloopt. Op dit moment lozen het gemaal bij de Mallegatsluis en het nieuwe Hanepraaigemaal uit 1987 het vuile grachtenwater op de Hollandsche IJssel.

OVERLAST VAN VOLMOLENDUIKERS

Aan het begin van de zeventiende eeuw bouwt het gemeentebestuur twee volmolens om de lakennijverheid te stimuleren; de ene in 1620 op de duiker bij de Peperstraat, de ander in 1630 op de huidige Punt. Bij het vollen of vervilten wordt wollen stof gestampt met een mengsel van water, volaarde, urine en boter. In de volmolen gebeurt dat met stampers die worden aangedreven door een waterrad dat in werking wordt gezet door het getijdenverschil tussen IJssel en Gouwe.

Het IJsselwater dat via de volmolens de stad inkomt, zorgt voor overlast. Dat is aanleiding voor

regelmatige conflicten met het Hoogheemraadschap Rijnland, dat het overvloedige water niet altijd uit de stadsboezem kan afvoeren.

Sluiten van de duikers is niet zonder meer mogelijk. Zij zijn van economisch belang en hebben bovendien een functie bij het verversen van het stadswater. Dat laatste weegt des te zwaarder als na de modernisering en voltooiing van de getrapte schutsluis rond 1600 de rol van de sluisen in de waterverversing kleiner wordt.

HET SCHUREN VAN DE GRACHTEN

Wanneer in 1778 de Donkere Sluis wordt verbouwd en kruisende deuren krijgt, verbetert de waterverversing aanzienlijk. De sluis krijgt een dubbele functie. De kruisende deuren dienen voor de waterverversing; de vloeddeur aan de kant van de haven voor de scheepvaart. Om het water in de grachten te verversen, worden de kruisende deuren gesloten en blijft de vloeddeur open.

Door een ingenieus systeem van schuiven en omloopriolen worden de deuren tegen de druk van het hoge water in geopend. Daardoor stroomt het water uit de haven met kracht in de achterliggende Gouwe en loopt daar tegen de gesloten deuren van het Amsterdams Verlaat. Het water wordt daardoor gedwongen door de grachten en zijlen van de stad te stromen. Zijlen zijn open riolen in stegen en op achterterreinen. Dit 'schuren van de

grachten' is een unieke wijze van schoonspoelen van de waterlopen.

SPOREN VAN HET SCHUREN

Na de Watersnoodramp van 1953 wordt de Havensluis definitief afgesloten. Dat betekent het einde van de getijdenwerking in de haven en daarmee ook van het schuren van de waterhuishouding. De Donkere Sluis is nog steeds aanwezig.

Deze vormt, als enige overgebleven Nederlandse sluis met kruisende deuren, een bijzonder spoor van een uniek systeem van waterverversing.

Ook een aantal andere sporen herinnert aan het schuren. Zo bevindt zich Achter de Kerk een klein sluisje. Tijdens het schuren keert dit het water dat vanaf de Donkere Sluis onder de bebouwing en de straat van de Dubbele Buurt door stroomt.

Aan de haven vinden we nog drie ijzeren bewegingswerken. Zij dateren uit de periode 1850-1940. Door middel van deze rinketten of schuiven worden de woonhuisriolen tussen de haven en de 'achtergrachten' afgesloten of gespoeld.

Het Goudse watersysteem staat, na lange tijd een bijna sluimerend bestaan geleid te hebben, weer volop in de belangstelling. In de komende jaren werkt Gouda aan het herstel van dit unieke monument, zodat het als spoor van economische en technische ontwikkelingen van de stad zichtbaar blijft en beleefd kan worden.

Het Houtmansplantsoen,
waar het water van de
Spieringstraat uitkomt in de
duiker onder de Punt en zo
in verbinding staat met de
Hollandsche IJssel
(foto: Marjo van Loon)

RECHTE LIJNEN, RONDE STRUCTUREN

In de Goudse stadsplattegrond domineren patronen van lange rechte lijnen. Die vormen sporen van de kavelsloten van vóór de stedelijke ontwikkeling.

Temidden van die rechtlijnigheid valt een aantal gebogen, soms zelfs vrijwel ronde structuren op.

tekst: Henkjan Sprokholt

fotografie: Marije Strating

Een zeer oud element in de binnenstad, veel ouder dan bijvoorbeeld de haven, is het domein van de heren Van der Goude, de bestuurders van de stad. Hun domein bevindt zich ten oosten en ten zuiden van de Sint-Janskerk. De kerk zelf hoort er van oorsprong bij en is dan hun privé-kapel. Dit hele gebied staat oudtijds bekend als 't Hof. De sloot langs het Raoul Wallenbergplantsoen vormt er de noordelijke begrenzing van en de Groeneweg de oostelijke. Het hof bestaat uit een woongedeelte en een landbouwgedeelte met een 'bouwhuis' (boerderij), stallen, schuren en een boomgaard.

MOTTE

Om zo'n klein adellijk domein te kunnen verdedigen, wordt vaak een motte opgeworpen. De motte is een vroege vorm van kasteelbouw. Het is een kunstmatige heuvel, meestal met een gracht en een palissade eromheen. Op de motte staat vaak een houten of stenen toren; soms ook een palissade. Ook het Hof in Gouda heeft zo'n motte. Sporen ervan vinden we ter plaatse van de huidige Molenwerf. De huisjes aan de Molenwerf zelf, het pand van Menno Meijer, de kosterij van de Sint-Janskerk en een deel van het Catharinagasthuis zijn er later op gebouwd. De rondlopende gracht is nu nog als een slootje herkenbaar. Hoe de motte er in de twaalfde eeuw uitziet, is niet bekend. Waarschijnlijk is hij een meter of vijf zes hoog en staat er een verdedigingswerk op.

Stukje gracht langs Achter de Kerk met links een deel van de Motte

Zijgevel aan de Torensteeg: de latere uitbreiding naar achteren is goed te zien aan de loop van het dak

VOORHOFSTEDE

Ten westen van de motte strekt zich de voorhofstede uit. Het gaat om een uitbreiding van het Hof en is een typisch prestedelijk verschijnsel. Adellijke hofsteden trekken namelijk omwonenden en daarmee ook rondreizende handelaren en ambachtslieden aan. Die laatsten mogen in de middeleeuwen doorgaans niet bij mensen thuis logeren met het oog op criminaliteit en besmettelijk ziekten. Zij logeren in het gasthuis op de voorhofstede. Daar zijn ook stallen voor hun dieren en werkplaatsen waar zij kunnen werken. Is iedereen van nieuwe spullen voorzien en heeft de rondtrekkende smid zijn werk gedaan, dan trekken ze weer verder. Het gasthuis heeft een eigen kapel. Het nog bestaande Catharinagasthuis en de gasthuiskapel zijn daar een directe voortzetting van. Voorhofsteden hebben vaak een ronde of ovale vorm. Ze zijn omgeven door een gracht, een palissade of beiden. Daarbinnen staan de kapel en de gastenverblijven. De gracht rond de Goudse voorhofstede is deels te reconstrueren met behulp van een gedetailleerde kadasterkaart. Daarop is het gebogen verloop van de noordelijke en de zuidelijke gracht nog te herkennen. De westelijke begrenzing is vergraven bij de aanleg van de haven.

BIJZONDERE KERKING

Kort voor 1300 wordt de hofkapel, de voorloper van de huidige Sint-Janskerk, gebouwd. Hoewel de kerk later vele malen is verbouwd en uitgebreid, valt er toch wel iets te zeggen over die oudste kerk. Het is alweer de stadsplattegrond die een handje helpt. Grondige bestudering van oud kaartmateriaal leert

namelijk dat we een smal grachtje moeten reconstrueren langs de achterzijde van de huizen aan de Wijdstraat. Dat halfronde grachtje sluit keurig aan op het nog bestaande grachtje langs Achter de Kerk. Maar er is meer. Wie goed naar de achterzijde van de panden tussen de Torenstraat en de Kerksteeg kijkt, ziet dat ze een allemaal een uitbreiding hebben van een paar meter.

Dat geldt ook voor drie panden aan de Dubbele Buurt. Die aanbouwen zijn ooit, in de zeventiende eeuw, illegaal tot stand gekomen. Ze staan bovenop de ook al illegaal gedempte gracht. Sporen van die verwickelingen vinden we terug in archiefstukken, waarin de kerk schrijft dat ze geld wil zien in ruil voor de ingepikte grond.

De gracht loopt oorspronkelijk zelfs nog verder, netjes rond de hele kerk zodat hij een keurige cirkel vormt: een zogenaamde kerkring. De latere kerk is dus gewoon over de gedempte kerkgracht gebouwd. Om te voorkomen dat de huidige kerkmuur op de plaats van de gedempte kerkgracht zou scheuren, maakten de middeleeuwse bouwmeesters een speciale constructie: een zogenaamde spaarboog. Dat is een gemetselde boog over de slappe grond van het gedempte grachtje heen. Op die boog werd de muur gebouwd. Hadden ze de kerkmuur gewoon op de gedempte gracht gebouwd, dan was die zeker gescheurd.

Dergelijke kerkringen zijn geen ongewoon verschijnsel. In Zeeland en op de Zuid-Hollandse eilanden zijn ze regelmatig terug te vinden. Verder landinwaarts zijn ze tot nog toe niet bekend en dat maakt de Goudse kerkring wel heel bijzonder. ■

BOL VAN HET WERK

In 2008 gonst het op de Bolwerklocatie van de activiteiten. De aannemer legt een diepe bouwkuip aan in voorbereiding op het nieuwbouwplan dat voorziet in woningbouw, een hotel en een ondergrondse parkeergarage. Milieukundigen saneren de vervuilde grond en archeologen zoeken naar sporen van gebouwen daterend tussen 1350 en nu en wellicht nog vroeger.

Tekst en fotografie: Maarten Groenendijk

De verwachtingen vooraf zijn hooggespannen. Rond 1350 staan hier de stadsmuur en andere verdedigingswerken. Historische bronnen en kaartmateriaal geven aan dat er vanaf de 14e eeuw een leprozenhuis staat. Dan is er ook al sprake van woon- en ambachtshuizen in het plangebied. In de 15e eeuw wordt er een vrouwenklooster gevestigd: het klooster Sinte Marie, ofwel de 'Nonnen op te Gouwe'. Na de opheffing van dat klooster als gevolg van de Reformatie vestigt zich hier rond 1574 opnieuw een leprozenhuis. Tegelijkertijd bouwt men er een zogenoemd proveniershuis, de oude-dagvoorziening uit die tijd. Ook blijven er diverse ambachten hun plek vinden, zoals bierbrouwers en pottenbakkers. In de 19e eeuw breekt men een groot deel van de bestaande bebouwing van het Proveniershuis af voor de vestiging van een gas- en elektriciteitsfabriek.

IN GOEDE CONDITIE

Van al deze gebouwen en activiteiten verwachten de archeologen op voorhand sporen. De komst van de fabriek veroorzaakt vanaf midden 19e eeuw wel bodemverstoringen en bodemverontreiniging. Op een dieper niveau zijn de archeologische resten

echter in uitstekende conditie. Dat heeft alles te maken met de hoge grondwaterstand: die creëert goede conserveringsomstandigheden. Ook de bodemgesteldheid van Gouda werkt mee: door het verzakken en steeds weer ophogen van de bodem zijn tot op zeker vier meter diepte gestapelde archeologische resten te verwachten.

INTRIGERENDE VONDSTEN

De resultaten van het veldwerk stroken met de hoge verwachtingen: de archeologen doen bijzondere vondsten. Aan de kant van het Nonnenwater graven zij sporen op van een groot gebouw met allemaal kleine kelders en ruimtes, waarvan de functie nog onduidelijk is. Nader onderzoek moet antwoord geven op de vragen die rijzen. Een mooie vondst is de beerkelder onder dit gebouw. Beerputten vind je altijd in een middeleeuwse stad, maar in Gouda tot dusver niet. Dit is dus de eerste en gelijk een rijke, in de zin dat er heel wat vondstmateriaal uitkomt. Bijzonder is verder dat er diverse afvoeren en stortkokers naar toe leiden. De beerkelder lijkt onderdeel te zijn van een uitgebreid rioolstelsel onder het Bolwerk. Zo'n stelsel moet vooraf al gepland zijn, voordat er

op die locatie gebouwd is, anders zou het niet mogelijk zijn geweest dit aan te leggen. En dat wijst weer op een goed doordachte, planmatige uitbreiding van de stad Gouda in deze periode.

ONBEKEND GEBOUW

Meer naar het midden van de werkput treffen we, zoals verwacht, sporen aan van het Proveniershuis en andere bebouwing uit die periode. De muurresten uit die tijd zijn aangelegd over het binnenterrein van het klooster Sinte Marie. Op basis van de historische kaarten lijkt het alsof dit terrein leeg is geweest. De aangetroffen sporen spreken dit echter tegen. Er heeft minstens één gebouw gestaan, en waarschijnlijk meer. Wederom blijft het afwachten wat de functie van deze bebouwing is geweest; de uitwerking van de opgravingsresultaten zal hierover meer duidelijkheid geven. Duidelijkheid is er al wel over de aangetroffen sporen van een brandlaag en van een verbrand gebouw. De bronnen vermelden dat het klooster in 1438 bij een grote stadsbrand afbrandt en daarna opnieuw verrijst. Van die catastrofe is deze brandlaag de stille getuige.

VISUELE RECONSTRUCTIE

In de diepere lagen zijn mogelijk nog sporen aanwezig van de ontginningfase van het gebied, vermoedelijk uit de 13e eeuw. Theoretisch kunnen er zelfs sporen zijn van nog oudere bewoning in de vroege middeleeuwen of zelfs de Romeinse tijd. Maar ook als er geen zichtbare sporen zijn, levert dit deel van de opgraving nog belangrijke informatie op. Uit grondmonsters filtert men in het laboratorium de pollen en zaden, zodat we meer te weten komen over de flora in die tijd. Met die informatie is visuele reconstructie mogelijk van het gebied, zoals dat eruit zag nog voor de bouw van de stad.

Het verhaal dat deze bijzondere opgraving vertelt, wordt na afronding van alle onderzoeken gepubliceerd. Rest de vraag of - en zo ja hoe - er iets van de geschiedenis van deze locatie zichtbaar blijft. Daarover denken alle betrokken partijen in 2009 na. Hoe dan ook blijft deze locatie met haar rijkdom aan sporen een bijzonder stukje Gouda. 🏰

Waterput en houten funderingen

De Potterspoort en het Bolwerk op de kaart van Braun en Hogenberg uit 1585 (collectie Streekarchief Midden-Holland Gouda)

VERDWAALDE SPOREN IN DE MUSEUMTUIN

Als er nog geen huisnummers zijn, dienen uithangbord en gevelsteen als herkenningspunt. Het Museum van Oudheden, de voorloper van het huidige museumgoudA, verzamelt al gevelstenen als het nog zetelt in het gebouw van Arti Legi aan de Markt. Inmiddels zijn het er heel wat. Niet alleen de huizen van de rijken en machtigen zijn voorzien van beeldhouwwerk, het siert ook de gevels van liefdadige instellingen.

tekst: Henny van Dolder-de Wit

Het Lazaruspoortje, nu de entree tot de museum-tuin, geeft oorspronkelijk toegang tot het leprozenhuis aan het Nonnenwater. Stadsbeeldhouwer Gregorius Cool is de maker; de meeste stenen met een jaartal van voor 1629 komen uit zijn werkplaats. Het reliëf stelt een bijbelse gelijkenis voor: een rijke man houdt dagelijks overdadige feestmalen, de melaatse bedelaar aan de poort van zijn huis gunt hij niets. Die heeft alleen gezelschap van honden die zijn zweren likken. De bedelaar sterft en wordt gedragen 'in Abraham's schoot' (de hemel). Het leven van de rijke man eindigt in het dodenrijk. In de top van het poortje is Lazarus te zien in de schoot van Abraham, aan weerszijden het jaartal 1609. Het poortje wordt in 1939 afgebroken en in 1964-1965 herbouwd aan Achter de Kerk.

LOYHALLE

In de doorgang van het poortje staat op een gevelsteen het woord Loyhalle en het jaartal 1603. In een omlijsting van rolwerk staan aan weerszijden twee lakenwevers met rollen stof op de schouder en onder de arm. De fabricage van lakense (wollen) stof behoort tot de oudste takken van industrie in Gouda. Het loodje dat na keuring

aan de stof wordt gehecht garandeert een goede kwaliteit. In 1603 verhuist de Looihal van de Markt naar de Pauluskapel, de voormalige kerk van het Collatiehuis aan de Jeruzalemstraat. In 1943 worden dit enig overgebleven kloostercomplex van Gouda en de kapel gesloopt.

OUDEVROUWHUIS

Aan de achterzijde van het Lazaruspoortje vinden we een steen, afkomstig van het Oudevrouwenhuis of Elisabethgasthuis aan de Kleiweg, op de locatie van de huidige HEMA. Het Elisabethgasthuis is aanvankelijk gevestigd aan de Spieringstraat en verhuist in 1595 naar het terrein van het vroegere Maria Magdalenaklooster aan de Kleiweg. De gevelsteen toont het Goudse stadswapen, geflankeerd door twee dames. De linker heeft een

fraai geplooid kraag, de andere is wat soberder gekleed. Het verhaal gaat dat een van hen Leentje Jansdochter Suiker is, een 16e eeuwse bewoonster van het huis, die wat geld verdient met naai- en verstelwerk. Zij belooft het geld dat zij verkrijgt uit erfenissen van 36 familieleden te gebruiken om een nieuw poortgebouw aan het huis te laten bouwen. In 1939 wordt het huis gesloopt en is er voor de vrouwen een plaats in het nieuwgebouwde Huize Juliana aan de Koningin Wilhelminaweg.

Gevelsteen van het voormalige Heilige Geestweeshuis aan de Jeruzalemstraat (foto Marije Strating)

HET HEILIGE GEESTWEESHUIS

Direct links van het poortje is tegen de muur van de museumtuin een fraaie steen uit 1603 gemetseld, afkomstig van het voormalige Heilige Geestweeshuis aan de Jeruzalemstraat. Weeskinderen leren hier lezen, schrijven en een ambacht. In 1614 wonen er 24 jongens en 18 meisjes. Op de steen ziet men kinderen en hun onderwijzer met de blik naar boven gericht. Oorspronkelijk staat boven de steen een timpaan (driehoekig bovenstuk) met daarin de afbeelding van een duif (symbool voor de Heilige Geest); eronder een stichtend gedicht: 'Kinderen weest gehoorzaam in alle manieren, Wilt u met deucht versieren en den Heere vreest, Eert hen die u versorgen, leeren, [be]stieren, Danct goedertieren die 't huys stichtten door den heiligen Geest'. Zowel het timpaan als het gedicht zijn verloren gegaan.

SWANENBURGS HOFJE

Een forse steen met het opschrift 'Swanenburghs 1693' toont een burcht met in de slotgracht enkele zwanen. Vermoedelijk is deze afkomstig van een

voormalige ingang van het gelijknamig hofje aan de Spieringstraat. De steen wordt in 1900 op tweeënhalve meter hoogte teruggevonden in de schoorsteen van een tuinhuis achter het pand Oosthaven 18. Niemand toont er belangstelling voor, de huiseigenaar laat hem schoonmaken, beschilderen en zet hem in de muur van zijn tuin. Tenslotte belandt hij bij het museum.

PROVENIERSHUIS

Twee uitbundige bloemfestoenen sieren aan weerszijden het raam boven de ingang van het museum. Ze zijn afkomstig van de fraaie gevel van het proveniershuis aan de Hoge Gouwe, op de plaats van het oude leprozenhuis. Ouden van dagen kopen zich hier in en zijn zo voor het leven verzekerd van verzorging.

GELOOF, HOOP EN LIEFDE

Van drie forse stenen met de symbolen van geloof, hoop en liefde wordt aangenomen dat ze afkomstig zijn uit de gevel van de voormalige stroopfabriek aan de Hoge Gouwe.

Tenslotte zijn er vanuit de keuken van het museum op de binnenplaats nog allerlei fraaie gevelstenen te zien, die stuk voor stuk de moeite van het bestuderen waard zijn. Elke steen heeft zijn eigen verhaal, al is dat niet altijd bekend. Ook deze kleine monumenten zijn waardevol, bij afbraak van gebouwen is dit ook nu nog een zaak die voortdurend aandacht vraagt. ■

Oudevrouwenhuis of Elisabethgasthuis aan de Kleiweg, circa 1935 (collectie Streekarchief Midden-Holland Gouda)

Festoenen, afkomstig van het Proveniershuis aan de Hoge Gouwe, nu boven de ingang van museumgoudA (foto Carla Govaerts)

Lazaruspoortje als toegang tot het leprozenhuis aan het Nonnenwater (collectie Die Goude)

“WE KOESTEREN DE SPOREN VAN DE OUDE STAD”

IN GESPREK MET JEROEN LUYKX

Samen met Blauwhoed Eurowoningen start Aannemersbedrijf Blokland uit Hardinxveld-Giessendam in 1998 een samenwerking onder de naam Koningsveste CV met de bedoeling tussen de Raam en de Vest een nieuw stukje stad te ontwikkelen. Koningsveste overlegt intensief met onder meer de gemeente Gouda en Stichting Platform Binnenstad, een overkoepelende organisatie van belangenverenigingen in met name het historische deel van Gouda. Aan de hand van een programma van eisen van het platform, input van de gemeente en van Koningsveste zelf maakt het Antwerpse bureau AWG Architecten in 2002 een eerste aanzet voor een masterplan. Gelijktijdig voert Baac BV een cultuurhistorische analyse uit van het gebied. In 2004 presenteert AWG het definitieve plan Koningshof.

tekst en fotografie: Carla Govaerts

De kleischuur aan de Vest wordt gerestaureerd en krijgt een nieuwe bestemming in het plan Koningshof

Detail restauratie voorgevel
Plateelfabriek Zuid-Holland aan de Raam

Restauratie achtergevel Plateelfabriek
Zuid-Holland aan de Raam

In het nieuwe stukje stad dat verrijst tussen de Raam en de Vest weerspiegelen sporen van de oude stad de rijke historie van het gebied.

Projectmanager Jeroen Luykx van Blauwhoed BV geeft antwoord op de vraag hoe bij de ontwikkeling van Koningshof wordt omgegaan met sporen van de oude stad.

BEZWAREN

“Allereerst is het de vraag hoe je ‘de oude stad’ definieert”, begint Luykx. “Ga je uit van de vroegste sporen of beperk je je tot sporen van begin twintigste eeuw: plateelfabriek Zuid-Holland, de kleisuur aan de Vest, de watertoren, de bakkerij en het rijtje monumentale woningen? Aan de ontwikkeling van Koningshof gaat een lang traject van zoeken en overleggen vooraf. Vooral bij dit soort binnenstedelijke ontwikkelingen ontmoet je bezwaren van omwonenden en andere belangengroeperingen.”

Uit de cultuurhistorische analyse van Baac komt naar voren dat het terrein in de 18e en 19e eeuw bestaat uit kleine huisjes, open gebied en smalle watergangen (zijltjes). Luykx: “Als in 2002 de eerste aanzet voor het masterplan verschijnt, sluit dat verrassend goed aan bij hoe het gebied was vóór 1900. Iedereen is enthousiast, maar het blijkt financieel niet haalbaar te zijn. In de nieuwe opzet moet de bebouwing op sommige plekken meer de hoogte in, ondanks de bezwaren uit de omgeving.”

WAARDEVOL ARCHIEF

De bodemlaag die mogelijk archeologisch interessant is om te onderzoeken, is zo’n vier meter dik. In samenspraak met de stadsarcheoloog, rijk en provincie wordt besloten om bij de ontwikkeling van Koningshof zoveel mogelijk archeologische resten te sparen. De resten die dieper dan een halve meter onder het huidige oppervlak liggen, vormen een waardevol archief van de geschiedenis van de historische binnenstad van Gouda. “Om dat te beschermen mag nergens dieper gegraven worden dan een halve meter, tenzij het absoluut noodzakelijk is”, vertelt Luykx. “Dat is ook de reden waarom er geen ondergrondse parkeergarage komt. Ook beperken we het aantal heipalen tot het minimum. Dat alles in nauw overleg met de stadsarcheoloog, die dagelijks komt controleren.”

Medio 2006 stuit men bij graafwerkzaamheden op belangrijke archeologische vondsten. Er liggen fundamente van 17e eeuwse huisjes aan de Raam en van de 16e eeuwse standerdmolen De Croot, gelegen op de hoek van De Vest en de Vlamingstraat. Diverse 18e eeuwse structuren, tegelvloeren en drempels worden blootgelegd en er komen veel huishoudelijke voorwerpen uit de 16e tot en met de 19e eeuw tevoorschijn. Houten watertonnen bijvoorbeeld, een rijkelijk gedecoreerd vingerhoedje en een pijparden beeldje. Deze objecten werpen licht op het leven ‘van toen’.

ZICHTBARE SPOREN

“Over de zichtbare sporen zijn we het als ontwikkelaar, belangenorganisaties en gemeente met elkaar eens”, vervolgt Luykx. “Gemeentelijke- en rijksmonumenten willen we sparen en inpassen in de nieuwe bebouwing, al is het kostbaar. Bestaande elementen als dakspanten, kolommen en kozijnen staan in opslag. Ook zijn oude tegeltableaus bewaard gebleven. Bij de bouw proberen we zoveel mogelijk van dergelijke details terug te plaatsen.”

VERRASSEDE OPLOSSINGEN

“Bij de inrichting van het openbare gebied gaan we uit van de geschiedenis”, aldus Luykx. “De straten, stegen en pleinen met hun steentjes en lijngoten (historisch afwateringssysteem, red.) zullen doen denken aan hoe het vroeger was. Straatnamen als Messenmakerssteeg, Kandeelsteeg en de Verlorenkost zijn terug te vinden in de nieuwe opzet.” De naam Koningshof is ontleend aan een zekere Jacob de Koning. Die woont rond 1350 op de hoek van de Verlorenkost en de Raam, daar waar rond 1900 de Plateelbakkerij Zuid-Holland verrijst. In ruil voor zijn bijdrage aan het graven van de Goudse singels ontvangt hij een perceel grond van de heer van Gouda.

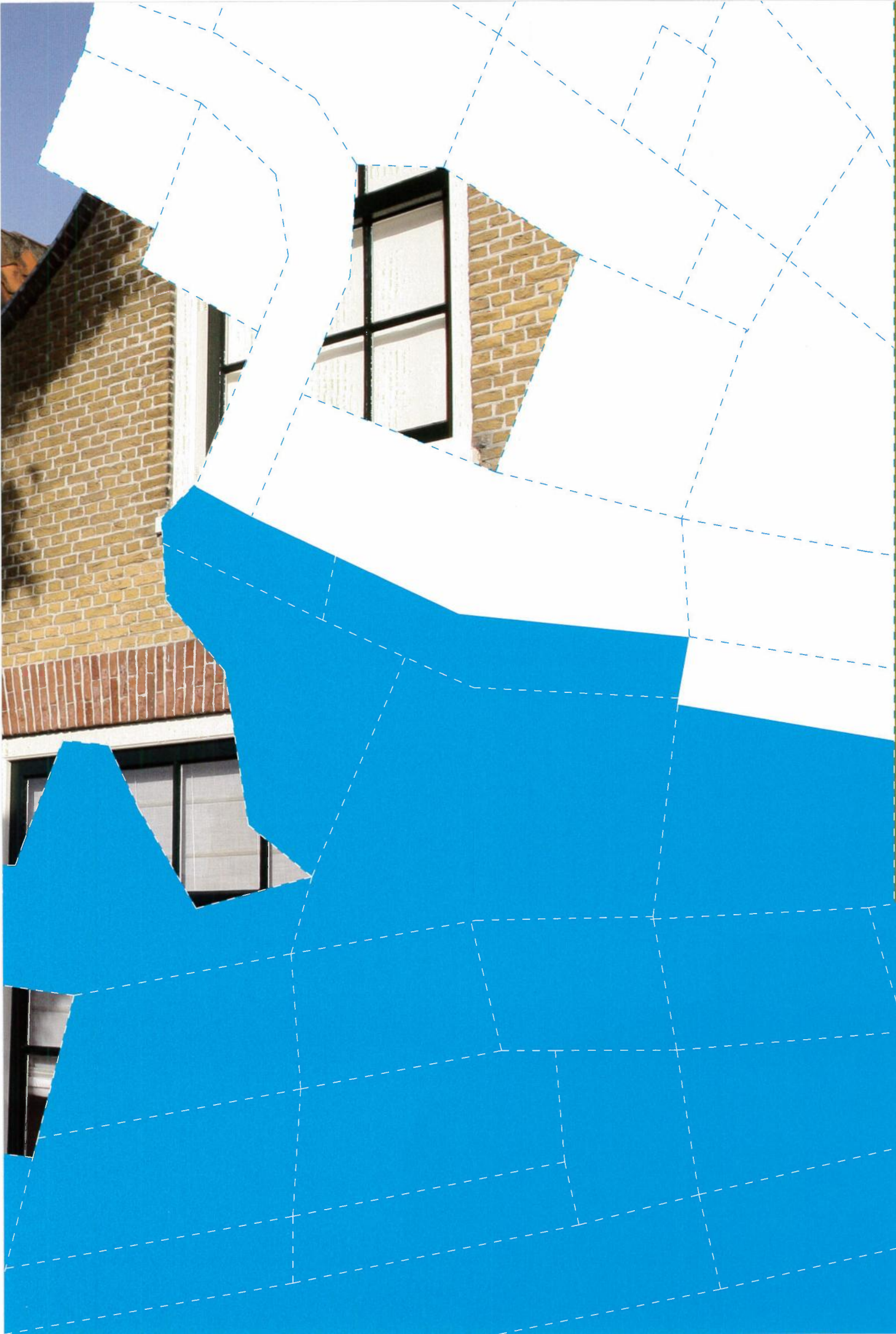
“Sporen van de oude stad blijven dus wel degelijk zichtbaar” besluit Luykx. Beter zichtbaar zelfs: door de moderne, zakelijke bouw en de duidelijke volumes valt de stijl van de monumenten des te meer op. Alle betrokken partijen hebben in de afgelopen jaren concessies moeten doen, om uiteindelijk tot heel verrassende oplossingen te komen.”

Meer informatie over Koningshof is te vinden op www.koningshofgouda.nl ■

Jaagpad met de halsgevels van de voormalige glazuurwerkplaats van plateelfabriek Goedewaagen (foto Carla Govaerts)

SPOREN VAN BEDRIJVIGHEID

ICONEN VAN GOUDSE BEDRIJFVIGHEID

Wereldwijd associeert men Gouda met ambachtelijke producten zoals de Goudse pijpen, plateel, kaarsen en siroopwafels.

Waarom nu juist deze, voor de stad sinds jaar en dag zo typerende producten? Laat u meenemen op een virtuele wandeltocht door het Gouda van nu, op zoek naar sporen die licht werpen op die vraag.

Tekst: Lilian van der Poel

Op de kruising van de IJssel en de Gouwe vindt Gouda haar oorsprong. De wisselende getijden zijn lastig: uren, soms dagen moet men overbruggen om van de ene naar de andere rivier te komen. De getijdenwerking biedt echter ook economische mogelijkheden: gedurende de wachttijd in Gouda drijft men druk handel, met name op de Veerstal. Vanaf de Veerstal, wandelend over de Westhaven, komen we bij de Donkere Sluis, die de IJssel verbindt met de Gouwe. Op de Westhaven treffen we veel voormalige brouwerijen aan, zoals Westhaven 63, het gebouw van brouwerij 'Het Ossenhoofd'. Ook op de Oosthaven, de Spieringstraat en de Peperstraat zijn veel brouwerijen gevestigd. Want waar gewoond wordt, wordt ook gedronken. Geen water, maar in de middeleeuwen vooral bier. In de grachten dicht bij de IJssel is het water schoon en daarmee is goed bier verzekerd. Er wordt dan ook regelmatig gespoeld om de kwaliteit van het water en dus van het bier te bevorderen. Daarnaast is het dankzij het water eenvoudig en goedkoop om de gerst, haver en rogge aan te voeren die nodig zijn voor het Goudse Kuitbier.

DANKZIJ BIER

In de hoogtijdagen van Gouda telt de stad ongeveer 350 brouwerijen en wordt er 15 miljoen liter bier gebrouwen. Het afzetgebied van het Goudse bier is dan enorm: van diep in de Zuidelijke Nederlanden tot in Engeland en Polen toe wordt het gedronken. Hoewel de getijden in de IJssel blijven zorgen voor voldoende schoon water, kunnen de brouwers de zware concurrentie uit de Zuidelijke Nederlanden niet aan. Uiteindelijk is het de Tachtigjarige Oorlog die de brouwerijen zo goed als stil legt. Gouda's eerste grote tak van bedrijvigheid laat de stad evenwel een belangrijk geschenk na: de bouw van het Stadhuis is voor meer dan de helft gefinancierd uit de stedelijke korenaccijnzen. Slechts in één straatnaam is een spoor terug te vinden van een ambacht dat voortvloeit uit de brouwerij: de Kuiperstraat. Een tastbaarder aanwijzing is een gevelsteen uit 1644 met de afbeelding van een kuiper, aan het eind van de Lange Groenendaal, bij de Lage Gouwe. In Gouda wordt vandaag de dag geen bier meer gebrouwen. Wel brouwt een kleine ambachtelijke brouwerij uit Bodegraven nog Gouds bier naar middeleeuws recept.

LAKENSE STRATEN

Sporen van de Goudse lakennijverheid zijn vooral zichtbaar in de vorm van straatnamen. In de buurt van de Raam - de naam verwijst naar een spanraam - vinden we de Vlamingstraat. Deze is genoemd naar de Vlamingen die rond 1600 het ambacht in Gouda opnieuw op de kaart zetten. De Drapiersteeg dankt zijn naam aan de handelaren in lakense stoffen; de Blauwstraat aan de blauwverver Dammas. Het meest tastbare spoor van de Goudse lakennijverheid is het Groentapijt van wever David Ruffelaer dat tot op de dag van vandaag de Trouwzaal van het stadhuis siert.

GOUDSE LIJNTREKKERS

Een beroepsgroep die letterlijk en figuurlijk garen spint bij de opkomst van de lakenindustrie is die van de de touw- en garenspinners. Zij vindt haar afzet niet alleen in de lakenindustrie, maar ook in de scheepvaart. In Gouda zijn in het stadsbeeld niet veel aanwijzingen meer te vinden voor deze industrie. Een lijnbaan is immers niet meer dan een lange strook grond waar van hennep en vlas touw wordt gedraaid.

Lange tijd houdt deze nijverheid het hoofd boven water. Maar als de scheepvaart overgaat op katoenen netten en touwen, raakt de touwspinnerij in het slop. Tot 1850 is de beroepsgroep bijzonder noodlijdend. Als een aantal bedrijven de handen ineen slaat en besluit de Machinale Garenspinnerij op te richten, speelt de Goudse garenindustrie ineens weer een rol van betekenis. Ruim een eeuw lang is de Garenspinnerij aan de Turfsingel actief. Na de sluiting in de jaren '70 van de vorige eeuw heeft het pand, een fraai industrieel monument op een mooie plek, de functie van cultureel centrum gekregen.

UIT DE KLEI GETROKKEN

Dat er vanaf het begin van het bestaan van Gouda aardewerk en steen wordt gebakken is zeer waarschijnlijk. Alle ingrediënten zijn immers aanwezig. Al voor 1600 zijn de huizen van steen en de daken

Gevelsteen met kuiper op de Lange Groenendaal, één van de weinige sporen van Gouda's bierverleden (foto Lilian van der Poel)

van pannen. De komst van Engelse soldaten en studenten naar de stad zorgen voor een nieuwe modegril die Gouda geen windeieren zal leggen: het pijproken. De eerste bloeiperiode van de pijpenmakerij duurt tot ongeveer 1660. De tweede beslaat de eerste helft van de 18e eeuw. Gouda vestigt voorgoed haar naam als pijpenstad. Als landen zoals Pruisen, Noorwegen, Zweden en Duitsland de handel sterk gaan beperken of zelfs onmogelijk maken, is het snel gedaan met de bloei.

In de Peperstraat zien we op nummer 76 de laatste overblijfselen van deze eens zo omvang- en roemrijke pijpenindustrie. In december 2006 sluit Adrie Moerings, Gouda's laatste pijpenmaker, voorgoed de deuren van zijn werkplaats en winkel. In het ambachtenmuseum De Waag krijgt de pijpennijverheid nog enige aandacht, en via de 'Vrienden van de Goudse Pijp' probeert Moerings zijn kennis en kunde voort te laten leven. Sporen van deze industrie tref je op vele plaatsen in Gouda aan. Wordt er ergens gebouwd in de binnenstad, dan vind je er steevast pijpenkopjes. Zelfs buiten de Goudse stadsgrenzen hebben de Goudse pijpenkopjes en -stelen hun laatste rustplaats gevonden. MuseumgoudA herbergt een collectie pijpen en attributen die direct zijn gelieerd aan de pijpennijverheid.

KUNSTZINNIG ARDEWERK

In het kielzog van de pijpennijverheid komt een andere vorm van kleibewerking tot ontwikkeling: het grof en fijn aardewerk. Eind 17e eeuw krijgen de pottenbakkers toestemming om 'toebackpotten' te bakken. De grootste bloei wordt echter gehaald bij fijn aardewerk. De Goudse pottenbakkers leggen zich vanaf 1650 in toenemende mate toe op het maken van wandtegels, het begin van het Goudse plateel. Driehonderd jaar lang weet deze nijverheid zich staande te houden. Eind 19e eeuw lijkt het gedaan met het Goudse plateel. Als een groep vernieuwende bakkers zich dan toelegt op het maken van exclusieve, kunstzinnige ontwerpen, keert het tij. Het Gouds aardewerk geeft de stad internationaal aanzien en wereldwijde bekendheid. De daarop volgende crisisjaren, in combinatie met slechte werkomstandigheden, leggen de handel in de eerste helft van de 20e eeuw alsnog zo goed als plat. Als in de jaren '50 ook nog eens blijkt dat er nauwelijks vraag meer is naar hoogwaardig aardewerk, zijn de meeste plateelbakkerijen genoodzaakt hun deuren te sluiten.

Op het Goudse industrieterrein zit nog een klein plateelfabriekje, en ook de binnenstad is nog een aantal pottenbakkers rijk. Hoewel het niet erg be-

kend is, heeft Gouda haar eigen Keramiekopleiding (SBB Gouda). Daarnaast wordt nog echt Gouds plateel gemaakt bij de bekende en van oorsprong Goudse fabriek Goedewaagen, gevestigd in Nieuw Buinen. MuseumgoudA heeft een prachtige collectie Gouds plateel.

GOUDA STEEKT HAAR LICHT OP

Dat Gouda ook de stad van de kaarsen is, draagt zij wel het beste uit in de donkere dagen voor kerst, tijdens Kaarsjesavond. Het Goudse Stadhuis is dan verlicht met 1500 kaarsjes en krijgt een sprookjesachtig aanzien. Meer dan vijftig jaar geleden werd voor het eerst Kaarsjesavond georganiseerd. Niet alleen met kerst vormen Gouda en kaarsen een paar. Wanneer we Achter de Kerk en op de Hoge Gouwe wandelen komen we twee kaarsenwinkeltjes tegen waar nog handmatig kaarsen worden gemaakt.

De fabrieksmatige productie van kaarsen begint vanuit de Goudse Aardappelmeel-, Siroop en Sagoindustrie, een seizoensbedrijf waar men alleen met verse groenten werkt. Om te voorkomen dat de fabriek elk jaar een paar maanden stilligt, wordt deze met een kleine aanpassing geschikt gemaakt om kaarsen te produceren. Dankzij het gebruik van nieuwe, goedkopere grondstoffen en een goed uitgebalanceerd procedé, neemt deze nieuwe industrie een grote vlucht. De kaarsenindustrie levert veel nevenproducten op en het duurt niet lang voor er voor deze nevenproducten een nieuwe afzetmarkt is gevonden. Rond 1900 overvleugelt deze

tak zelfs de kaarsenindustrie. Door de jaren heen blijft het bedrijf, nu Croda geheten, zich steeds aanpassen aan de veranderende omstandigheden. Ondanks het feit dat deze grote en beeldbepalende Goudse industrie meerdere malen van naam en eigenaar wisselt, blijft het voor Gouwenaren 'de Kaarsenfabriek'.

DE 'ARMENKOEK'

Het jongste spoor van de Goudse historische bedrijvigheid is dat van de siroopwafelbakkers. Rond 1810 wordt in Gouda de eerste siroopwafel gebakken. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze lekkernij is uitgevonden als gevolg van armoede: het recept bevat oude koeksnippers, deegresten en stroop. Daarom wordt deze koek ook wel "de armenkoek" genoemd. Deze bescheiden afkomst staat de doorbraak van de Goudse siroopwafel evenwel niet in de weg. Wel honderd siroopwafelbakkers vullen in het begin van 1900 de stadse lucht met hun zoete geur. Anno 2008 zijn de Goudse siroopwafelbakkers op één hand te tellen en dreigt dit spoor van historische bedrijvigheid dood te lopen. Één ding staat vast: door de eeuwen heen ontbreekt het Gouda niet aan ondernemerschap. Gouda heeft haar economische kansen aardig uitgenut. Dat de historische bedrijvigheid dreigt te verdwijnen, is een kwestie van enerzijds economische, anderzijds technische ontwikkelingen. Wat blijft zijn de iconen en de sporen die deze nalaten in de stad. 🍪

Onttakte fabriekshol van plateelfabriek Plazuid (collectie De Speelwinkel/De Naakte Room)

VUURVAST EN GEBAKKEN

Rond 1900 is Goedewaagen een succesvolle firma die Goudse aardewerk produceert. De bedrijfspanden van deze klei- en aardewerkfabriek leggen getuigenis af van een van de roemrijkste bedrijfstakken van de stad.

tekst: Dolf Broekhuizen, fotografie: Marije Strating

Aardewerk en klei- en aardewerkfabriek uit Gouda zijn wereldberoemd. In de loop der eeuwen verhandelen talloze Goudse bedrijven en fabrieken hun producten zoals vazen, serviezen en ander gebruiksgoed op de Europese markt. Zowel de klei als de turf, die nodig is voor het stoken van de ovens, zijn in ruime hoeveelheden in de omgeving voorradig. De firma Goedewaagen groeit in de negentiende eeuw uit tot een van de succesvolste producenten van aardewerk. Het bedrijf staat vooral bekend om de sierlijke en modieuze motieven die zijn verwerkt in de klei- en aardewerkfabriek. De Star is waarschijnlijk een van de oudste Goudse aardewerkfabrieken.

Aan het eind van de negentiende eeuw is er sprake van een terugval in de afzetmogelijkheden en veel bedrijven sluiten. Aan het begin van de twintigste eeuw zijn er nog slechts enkele plateelfabrieken in Gouda actief. Naast Goedewaagen zijn andere bekende bedrijven: Plazuid, Zenith, Regina en Ivora. De aardewerkindustrie laat de nodige sporen na in Gouda.

DE RAAM

Straatnamen als de Pijpenmakerssteeg verwijzen naar de gloriejaren van deze bedrijfstak. En wie door het historische centrum wandelt, komt geregeld oude gevelstenen tegen, die afkomstig zijn van een vroegere fabriek. Ook oude fabrieksgebouwen herinneren aan de vroegere bedrijvigheid. Aan de Raam, waar meerdere klei- en aardewerk- en plateelfabrieken waren gevestigd, staan nog steeds de panden van plateelfabriek Zuid-Holland.

Deze firma, ook wel Plazuid genoemd, verwerft faam vanwege het gebruik van prachtige Jugendstilmotieven. De oude plateelfabriek staat na sluiting lange tijd leeg. De opvallende klok- en trapgevels worden nu opgenomen in het nieuw-

bouwplan Koningshof.

Enkele tegeltafels van de voormalige fabriek worden op een nieuwe plek in dit woongebied teruggeplaatst.

GOEDEWAAGEN

Goedewaagen, ook aan de Raam gevestigd, begint zoals de meeste bedrijven klein. Als het bedrijf floreert en de productie toeneemt, groeit ook de ruimtebehoefte. Indien mogelijk koopt het bedrijf naastliggende gebouwen of terreinen. Zo wordt het productieproces gestroomlijnd en uitgebreid. Kenmerkend voor deze expansie zijn de panden van Goedewaagen aan de Houtenstraat (destijds Houtensteeg genoemd) tussen de Raam en de Vest. In 1853 koopt Goedewaagen de panden van aardewerkfabriek De Star op aan de Raam en Houtenstraat.

Hierdoor krijgt het de beschikking over eigen ovens. Ook breidt dan de productie, die daarvoor beperkt blijft tot klei- en aardewerk. Tussen 1853 en 1909 verwerft Goedewaagen geleidelijk vrijwel alle percelen rondom het voormalige De Star.

Op het driehoekige terrein functioneren de verschillende gebouwen voor de opslag van potten en turf, als ovengebouw, kleimalerij en draai- en afwerk- en smeren etcetera. Van die gebouwen vormen de huidige Houtenstraat 17 en 19 het duidelijkste spoor van het oude familiebedrijf. Houtenstraat 19 is in 1886 gebouwd als pijpenpakhuis in opdracht van P. Goedewaagen.

De langgevel met de regelmatige rij kleine ramen en grote inrijdeuren in de kopse gevel, georiënteerd op de Vest, draagt een sterk stempel van een niet-representatief bedrijfsgebouw. Het naastgelegen kleine driehoekige pand met de pakhuis-

deuren, Houtenstraat 17, functioneert tot 1909 als ruimte voor expeditie.

JAAGPAD

In 1909 verhuist Goedewaagen naar een nieuwe fabriek aan het Jaagpad en worden de panden in de binnenstad verkocht. Langs het Jaagpad is een ruim bedrijfsterrein voorhanden waar het mogelijk is het productieproces te herschikken en op te voeren. Zelfs op de nieuwe locatie blijkt de fabriek al snel te klein en worden uitbreidingen gerealiseerd. Inmiddels zijn ook hier de meeste gebouwen afgebroken. Kenmerkend zijn nog de huidige woonhuizen Jaagpad 9 tot 12. In deze panden vond destijds het magische proces van het verwerken van en het experimenteren met glazuur plaats en ook was hier de klei- en aardewerkfabriek. Jaagpad 9 is de zogenaamde 'baaswoning' voor de opzichter van de fabriek.

Om optimaal toezicht te garanderen, staat de woning pal naast de voormalige toegang tot het fabrieksterrein. Een gemetselde postament tegen de zijgevel geeft aan waar de toegangspoort heeft gestaan.

PRODUCTEN

In 1963 sluit de fabriek van Goedewaagen in Gouda en wordt de productie naar Nieuw Buinen verplaatst. Slechts enkele van de oude werknemers uit Gouda verhuizen mee. Wie de prachtige producten van Goedewaagen wil bekijken kan museumgoudA bezoeken, dat een grote plateelcollectie beheert. Overigens is de productie van Goudse aardewerk niet gestopt. Er zijn nu nog kunstenaars die aardewerk producten maken. Tijdens de Goudse keramiekdagen, een jaarlijks evenement rond Hemelvaartsdag, is het experimentele werk van keramisten uit binnen- en buitenland te zien. ■

Voormalig pakhuis van Goedewaagen aan de Houtenstraat

Geheel rechts de voormalige 'baaswoning' uit 1909; gemetseld postament tegen de zijgevel markeert de plaats van de toegangspoort

DE ZIEL VAN GOUDA

Op veel plaatsen in Gouda zien we sporen van het rijke nautische verleden van de stad. Zo kennen we het Admiraalshuis aan de Turfmarkt, het monument van de gebroeders De Houtman in het Houtmanplantsoen, het Tolhuis aan de Haven en vele straatjes met namen van specerijen en goederen die in de VOC-tijd werden aangeleverd, zoals Komijnsteeg, Peperstraat en Vissteeg.

tekst: Wim van Boxmeer

fotografie: Marije Strating

Gouda ontstaat aan het water en groeit in de middeleeuwen, dankzij het water, uit tot de zesde Hollandse stad van betekenis. In de tijd dat er nog nauwelijks sprake is van goede wegen en comfortabel vervoer is het water voor Gouda al vele eeuwen 'de weg' waarlangs vervoer van handelswaren maar ook van personen van het zuiden naar het noorden plaatsvindt. Via een open verbinding varen schepen vanaf de Hollandsche IJssel door de Haven en de Gouwe naar Amsterdam en de Noord-Duitse steden. Gouda neemt in dat traject een centrale plaats in als doorvoer- en overslaghaven. Een nieuwe verbinding ontstaat in 1587 voor het vrachtverkeer, na de opening van de Mallegatsluis. De Turfsingel wordt gebruikt als nieuwe doorvaart. De bouw van de Julianasluisen in 1936 maakt het mogelijk alle vrachtverkeer om de stad heen te leiden. Bovendien wordt vrachtvervoer mogelijk met auto en trein. Veel waterwegen in de stad verliezen daardoor hun functie. Na de Tweede Wereldoorlog dempt de gemeente veel grachten en in 1953 wordt de open verbinding met de IJssel gesloten.

WATERSTAD

Vanaf circa 1980 komt er weer aandacht voor de historische betekenis van het water voor de stad. Initiatieven ontstaan tot het openen van gedempte grachten en het opnieuw beweegbaar maken van bruggen ten behoeve van de doorvaart. Stad en

water kunnen ook weer verbonden worden door opnieuw een verbinding te maken met de Hollandsche IJssel. Onder de noemer 'Gouda Havenstad' worden plannen gemaakt de oude doorvaart door Gouda, via de Haven en de Gouwe, opnieuw te realiseren. Om de band van de stad met het water te benadrukken, is dit jaar het begrip 'Gouda Havenstad' vervangen door 'Gouda Waterstad'. Het motto is: "als het water weer gaat stromen, krijgt Gouda zijn ziel terug".

VARENDE MONUMENTEN

In de zestiger en zeventiger jaren ontstaat op vele terreinen een hernieuwde belangstelling voor het verleden. Oude monumentale panden worden hersteld en velen ontdekken de rijke historie van Gouda door bestudering van het verleden. Nieuwe aandacht ontstaat ook voor wat het water voor de stad heeft betekend. Datzelfde geldt voor de historische betekenis van de schepen als belangrijk transportmiddel van handelsgoederen. Particulieren kopen oude vaartuigen op en herstel-

len die in oude staat. De oude gerestaureerde bedrijfsvaartuigen worden varende monumenten, die vaak ook als woonschip worden gebruikt. Zij houden de herinnering levend aan hun functie van weleer.

MUSEUMHAVEN GOUDA

Staande op de loopbrug van de Mallegatsluis ontvouwt zich een mooi uitzicht op de gerestaureerde historische bedrijfsvaartuigen in de binnenhaven. Twintig varende monumenten liggen op de plek waar voorheen één van de belangrijke havens van de stad was.

In 1990 krijgt Gouda als vierde gemeente van Nederland zijn eigen Museumhaven. De gemeente Gouda steunt dit initiatief, vooral omdat het past in het nieuwe bestemmingsplan Binnenstad-West, dat grote verbeteringen van buurt en buurtstructuur moet aanbrengen.

In het parkje naast de Mallegatsluis staat het Schipperswachtklokaal. Het gebouw dateert uit 1912 en dient van oudsher als koffiehuis en ontmoetingsplaats voor schippers. In 1992 koopt de Museumhaven het Schipperswachtklokaal van de

De Museumhaven met
op de achtergrond de
Gouwekerk

De Mallegatsluis met op de achtergrond
de Museumhaven

Detail Mallegatsluis

gemeente Gouda voor de symbolische prijs van één gulden. In 1998 wordt nabij molen de Roode Leeuw een werfhuis gebouwd. De twintig historische bedrijfsvaartuigen, het Schipperswachtklokaal en het Werfhuis samen vormen nu de Museumhaven Gouda.

MALLEGATSLUIS

De Mallegatsluis, gebouwd in 1764, herinnert aan de belangrijke vaarroute voor het vrachtverkeer in de periode van 1587 tot 1936. De voorganger van de huidige Mallegatsluis lag vijftig meter verder naar het westen en dateert uit 1577. Naast het Schipperswachtklokaal ligt een gedenksteen met als tekst 'Gedempte Sluys in 1766'.

De hoge kademuren herinneren aan de tijd dat de Hollandsche IJssel nog een open verbinding had met de zee en het water tijdens vloed hoge standen bereikte.

Vele sporen van een levend nautisch verleden zijn in de omgeving van de Mallegatsluis terug te vinden en herinneren aan het Gouda van weleer. 🚢

HISTORISCHE BEDRIJVIGHEID IN GOUDA

IN GESPREK MET WETHOUDER SIEBE KEULEN

Monumentenstad Gouda dankt haar uiterlijk mede aan haar economische ontwikkeling. De bouw van het stadhuis is grotendeels gefinancierd door de korenaccijnzen. De Waag is het symbool bij uitstek van Gouda als kaascentrum.

Welk spoor volgt Gouda om de voor de stad kenmerkende bedrijvigheid te behouden of terug te brengen?

We spreken met Siebe Keulen, als wethouder verantwoordelijk voor zowel economische zaken als cultuur.

Tekst: Lilian van der Poel

In de meest recente promotiefilm over Gouda speelt het nieuwbakken Goudse volkslied een prominente rol.

“Het hart van Gouda is er één van goud, het hart van Gouda klopt bij jong en oud” zo luidt het liedje. Maar wat is dat precies, het hart van Gouda? Is dat de karikatuur van zichzelf, van de Goudse kaasmeisjes die in klederdracht rondlopen? Zijn dat de Goudse Glazen van de Sint-Janskerk? Of de siroopwafels, die weliswaar onlosmakelijk aan de stad zijn verbonden, maar waarnaar de stad niet meer

geurt als de laatste wafelfabriek uit de binnenstad verdwijnt?

Siebe Keulen: “Het hart van Gouda, dat is voor mij de binnenstad en het gevoel dat daar bij hoort, de sfeer die het centrum oproept. Je voelt er de adem van de geschiedenis en tegelijkertijd is het een levendig geheel van wonen, werken en genieten. Wij als gemeente maken, om de stad op de kaart te zetten, dankbaar gebruik van alles van waarde in de binnenstad. Van de Sint-Janskerk, van de siroop-

Siroopwafelbakkerij Vos en Van Dijk wordt onttakeld (foto Marije Strating)

wafelbakkerijen, van de naam die Gouda heeft als kaasstad, van de reputatie van Gouda als water- en monumentenstad.”

TOERISME EN ECONOMIE

Wanneer we doorvragen naar de rol van de gemeente bij het in stand houden van de typisch Goudse bedrijvigheid, is Keulen heel stellig. “Toerisme is één van de speerpunten van het Goudse economische beleid. Het moge duidelijk zijn dat we daar dan ook een sturende rol in spelen. De bedoeling van het projectbureau Cultureel en Haven Kwartier is om de economische en maatschappelijke functie van het stadscentrum te versterken. Daarbij maken we gebruik van cultureel erfgoed: de monumenten, het karakteristieke Goudse waterstelsel en ook de historische Goudse bedrijvigheid. Met enkele enthousiaste en betrokken ondernemers kijken we naar de mogelijkheden om een aantal typisch Goudse ambachten te behouden. We denken dan aan kaarsen, keramiek en plateel. Dat is aantrekkelijk voor zowel bezoekers als Gouwenars. Daarin heeft de gemeente naar ondernemers toe vooral een stimulerende en ondersteunende functie. Wij brengen partijen met elkaar in contact.” Als voorbeeld van wat dat kan

opleveren noemt Keulen de herinrichting van de Waag als Kaas- en Ambachtenmuseum door Uniekaas. Eerder kreeg het museum van de gemeente onvoldoende steun voor haar toekomstplannen. Nu wil Uniekaas rondom en vanuit het museum allerlei activiteiten van en voor de kaassector ontplooiën. “Ik ben erg enthousiast over hun plannen”, zegt de wethouder. “Ze versterken de band tussen Gouda en de kaasindustrie. Dat is leuk voor de toeristen maar geeft ook de stedelijke economie een nieuwe impuls.”

AAN DE MARKT OVERLATEN

De gemeente is overtuigd van het economische belang van het toerisme. Momenteel kent gemeentelijke rol echter duidelijke beperkingen: “Waar we kunnen, verbinden we het toerisme, de recreatie en de ambachten aan elkaar. Zo is het Cultureel en Haven Kwartier in gesprek met een kleine bierbrouwer om zich in Gouda te vestigen. Maar deze brouwer zal zelf de investering moeten doen.” De gemeente zal niet meer doen dan gelegenheid bieden en verbindingen leggen. De wethouder: “We gaan als gemeente geen pand aankopen waar men oude ambachten uit kan oefenen en we gaan geen pijpenmaker in dienst nemen omdat dit toevallig

een oud Gouds ambacht is. Ondernemen laten we over aan de markt.” Keulen sluit niet uit dat de gemeente in de toekomst een actiever vestigingsbeleid gaat voeren. “Dan kan de historische bedrijvigheid zich misschien opnieuw ontwikkelen.”

GEURSPOOR

Het lijkt een beetje tegenstrijdig: enerzijds je best doen om historische bedrijvigheid terug te halen naar de stad, anderzijds toezien hoe de laatste pijpenmaker en de laatste siroopwafelfabriek de binnenstad verlaten. De wethouder reageert nuchter. Ook al vindt hij het jammer en misschien zelfs een adering voor Gouda als toeristenstad: “Als een pijpenmaker met pensioen wil, dan gaat hij. En als een siroopwafelbakker de beslissing neemt om in Moerkapelle op een bedrijventerrein te gaan zitten, dan zal ik hem niet tegenhouden. Bovendien moet je je afvragen of zo’n grote wafelfabriek nog enige betekenis heeft in het kader van de historische bedrijvigheid. Daar is niets ambachtelijks meer aan.”

We laten onbesproken wat de geur van versgebakken siroopwafels doet voor de sfeer van de stad, vooral op de toeristische route van de Markt naar de binnenhaven. ■

Het laatste spoor van bakkerij
Vos en Van Dijk, Kuiperstraat
(foto Marije Strating)

Versiering boven de deur van de voormalige
brouwerij Het Ossenhoofd, Westhaven
(foto Annelieke Pinckaers)

Siroopwafelbakkerij

LUCIA WAAKT AL ZIJN DE KAARSEN UIT

De faam van Gouda als kaarsenstad is gebleven, al komen de Gouda-kaarsen allang uit Polen. Welke sporen van dit Goudse icoon kunnen we nog traceren, en hoe waardevol zijn die als onderdeel van Gouda Monumentenstad?

tekst: *Wibo Burgers*

De opvolger van de stearine-kaarsenfabriek is het chemisch bedrijf Croda, gevestigd aan 't Buurtje. Het contrast is treffend. Aan de ene kant de geslotenheid en afweer die dit chemisch industriepark uitstraalt. Aan de andere kant de vriendelijke, open sfeer van de directe omgeving, het parkje bij de Mallegatsluis, het water van de Hollandsche IJssel en de historische bebouwing. Aan de rand van het bedrijfsterrein ligt de Oude Begraafplaats, daterend van het begin van de negentiende eeuw en dus nog ouder dan de voormalige kaarsenfabriek.

FUSIE BIEDT PERSPECTIEF

In 1853 komt een Goudse stearine-kaarsenfabriek tot stand als nevenbedrijf van de Goudsche Aardappelmeel-, Siroop- en Sagofabriek. Het bedrijf opereert succesvol en vijf jaar later valt de beslissing dat er een aparte onderneming moet komen. De Stearine Kaarsenfabriek 'Gouda' wordt in 1858 opgericht. Het nieuwe bedrijf vestigt zich op een terrein in de polder Korte Akkeren, aan de samenvloeiing van de IJssel en de Gouwe. De onderneming ontwikkelt zich voorspoedig. In hoog tempo neemt zij aangrenzende bedrijven met bijbehorende grond over. Dat leidt ertoe dat in 1910 de Bleekerskade, die de fabriek in tweeën deelt, niet langer openbare weg is. In 1918 koopt de kaarsenfabriek de scheepswerf 'Het Kromhout' met de omliggende grond buiten de dijk. De reeks aankopen wordt in 1920 voltooid met de aanschaf van het landgoed 'De Actiehoven'. De vijver op de hoek van de Bosweg en de Rotterdamseweg, net buiten het complex, herinnert nog aan dit landgoed. Aanvankelijk produceert het bedrijf alleen stearine kaarsen en is daarmee erg succesvol. De jaren tussen de twee wereldoorlogen vormen een moeilijke periode. In 1929 biedt de fusie met kaarsenfabriek 'Apollo' te Schiedam een nieuw

perspectief. De productie van Schiedam verhuist naar Gouda.

BRAND

Op 11 mei 1936 verwoest een grote brand het merendeel van de gebouwen op het fabrieksterrein. Al voor de Tweede Wereldoorlog verschuift de productie van kaarsen naar de verwerking van oliën en vetten. Na de oorlog blijft het bedrijf volop meedoen dankzij forse investeringen. In 1952 brengt koningin Juliana een bezoek aan het bedrijf. Het eeuwfeest viert men in 1958 met veel vertoon en optimisme.

Vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw breekt een periode van fusies en overnames aan. In 1983 wordt de kaarsenproductie verkocht aan de Bolsius Kaarsenfabriek uit Schijndel. Onder de naam Stearine Kaarsenfabriek Gouda BV krijgt dit bedrijf het exclusieve recht tot het voeren van het Gouda-merk in ons land en het Gouda- of Apollo-merk in het buitenland. Met deze verkoop verdwijnt de kaarsenproductie uit Gouda naar Waddinxveen. Sinds enkele jaren wordt de Gouda kaars vervaardigd in Polen.

ARCHIEF ALS SPOOR

Een belangrijk spoor is zeker het archief van de fabriek. Mede als gevolg van de brand is het helaas niet compleet. Het bevindt zich in het Streekarchief Hollands Midden Gouda. Via de website van het streekarchief is te zien wat bewaard is gebleven. De jaarverslagen van de ondernemingen bijvoorbeeld en edities van het personeelsblad met de toepasselijke naam Kaarslicht.

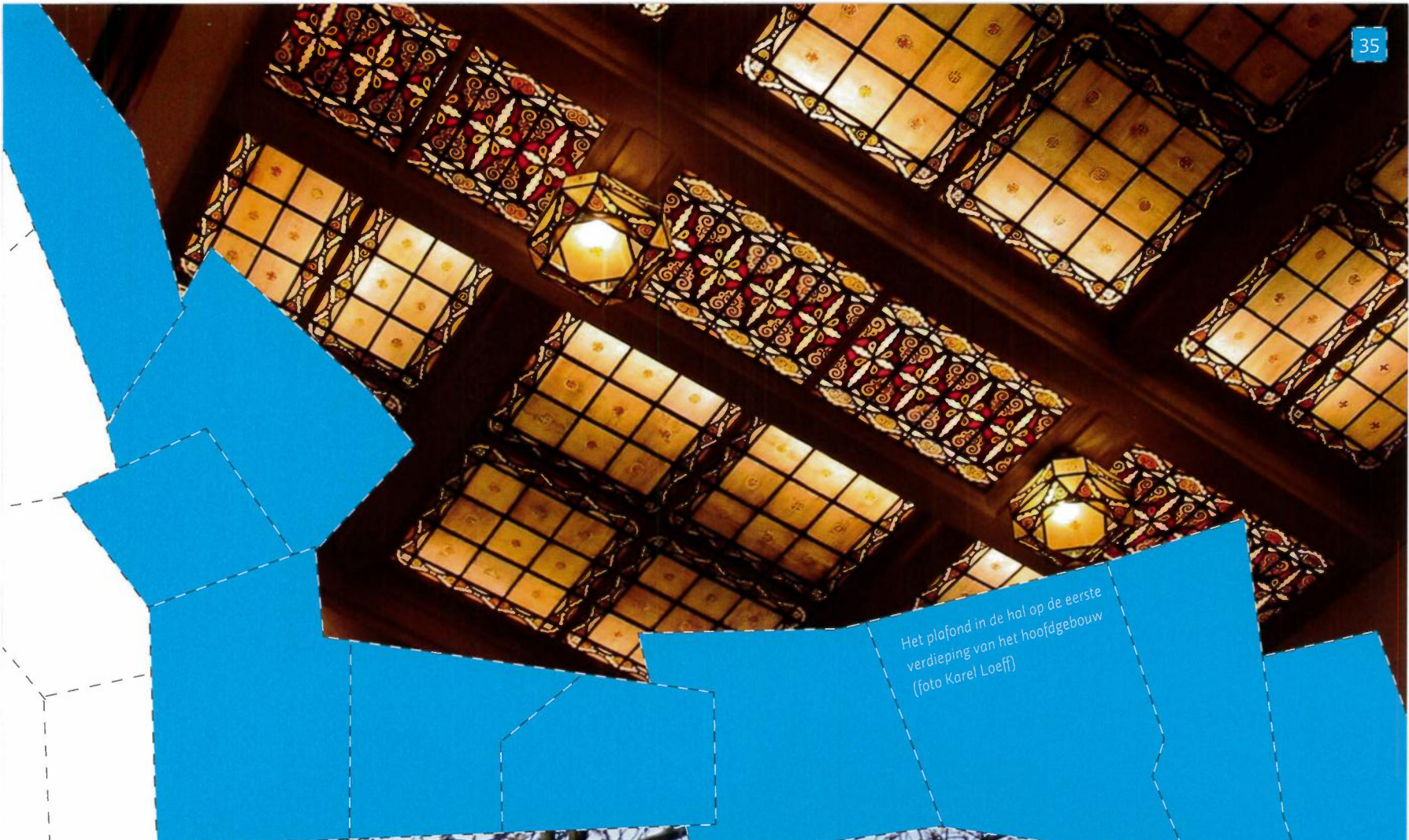
De eerste fabrieksgebouwen tussen de Rotterdamseweg en de Bleekerskade, daterend van 1858, gaan verloren bij de grote brand. De oudste gebouwen die er nog staan, zijn het oude hoofd-

kantoor uit 1897 en het Demi-gebouw, gehuisvest in de voormalige paardenstal van de vroegere scheepswerf 'Het Kromhout'. Dit gebouw huisvest nu een waterzuiveringsinstallatie. Het is buitendijks gelegen en dateert van het eind van de negentiende of het begin van de twintigste eeuw. Het vroegere hoofdkantoor heeft een verrassend fraai interieur met stijlelementen van de Nederlandse Art Deco en veel fraai glas-in-lood met afbeeldingen van Gouda-kaarsen.

ZELDZAME INDUSTRIËLE MONUMENTEN

Een onmiskenbare charme heeft het Viruly-kantoorgebouw, dat zich bevindt bij de ingang van het industriecomplex, op de hoek van het Buurtje en de vroegere Bleekerskade. Het komt in 1917 tot stand; de architect is onbekend. Het gebouw draagt de naam van de familie die in dit gebied een zeepfabriek bezat. Kenmerkend voor het gehele gebouw is het bijzondere metselwerk met verticale sierlijsten. Ook het gebruik van een standaardvenster met houten kozijnen valt op. Het merendeel van de gebouwen waarin de kaarsenproductie plaatsvond, dateert van na de grote brand van 1936. Sommigen, zoals de koeltorens, zijn zeldzame industriële monumenten. Anderen zijn kenmerkend voor de industriële architectuur van de periode van ontstaan. Als geheel is het terrein met alle opstallen een voor ons land uniek ensemble.

Het is duidelijk: de Gouda-kaars is op deze plek verdwenen. Maar er resteert toch nog Lucia, de patrones van het licht, met een kroon op haar hoofd en een kaars in haar hand. Het beeld, gemaakt door de Haagse beeldhouwster Corinne Franzén Heslenfeld (1903-1992), herinnert ook in deze dagen nog aan de oude kaarsenfabriek. ■

Het plafond in de hal op de eerste verdieping van het hoofdgebouw (foto Karel Loeff)

Lucia, de patrones van het licht in het parkje voor het bedrijfscomplex (foto Wibo Burgers)

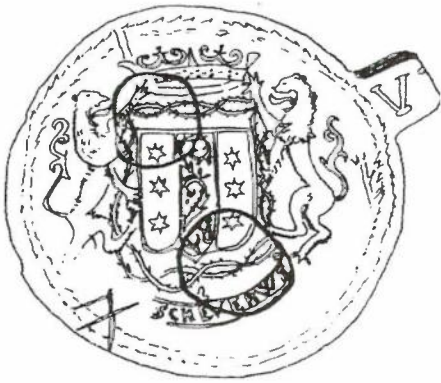
WASSEN, KAMMEN, VERVEN, VOLLEN

Amateur-archeoloog Jan den Das staat uren te spitten in stortgrond als hij een rond schijfje vindt. Het blijkt een Gouds lakenlood te zijn. “De vermoeidheid van het graven was prompt voorbij door deze bijzondere vondst”, merkt hij dertig jaar later op.

tekst: Leon Mijderwijk

Fragment van de gevelsteen Loyhalle (1603) door stadsbeeldhouwer Gregorius Cool; te zien in het Lazaruspoortje bij de ingang van museumgoudA (foto Carla Govaerts)

Lakenlood gevonden in Schagen. De vindplaatsen van de lakenloden kunnen inzicht geven in het verspreidingsgebied van het Goudse laken (tekening Jan den Das)

Inderdaad is deze vondst bijzonder. Niet alleen omdat Den Das dit lood met het blote oog vindt in bergen stortgrond. Ook omdat deze grond uit Schagen komt. Het Goudse laken heeft blijkbaar ook zijn weg gevonden naar de punt van Noord-Holland. In dit artikel zoeken we de sporen van de Goudse lakennijverheid dichter bij huis, in de Goudse binnenstad.

SPECIALISTENWERK

Het maken van laken, een wollen stof, is in de middeleeuwen een lang proces. Voordat de schapenvacht een lap stof is, gaat het door vele handen. Wolwassers, kammers en spinners zorgen ervoor dat de wevers de draden kunnen kruisen op hun weefgetouw. De ververs en vollers maken de stof kleurrijk en stevig van structuur. Op een raam wordt het vochtige laken opgerekt. Droogscheerders ontdoen de stof van de losse eindjes. Stevig geperst en strak gevouwen is het laken klaar voor de verkoop. De keurmeesters letten scherp op of de eisen waaraan het laken moet voldoen, zijn nageleefd. Die eisen zijn zwart-op-wit gezet door het stadsbestuur. De 'Keuren op de draperie' (1505) beschrijven minutieus van welke kwaliteit het laken moet zijn en wat de lakenwerkers wel en niet mogen doen. Zo kan een lakenwerker rekenen op gerechtelijke vervolging als hij een keurmeester te lijf gaat "mit woorden off mit wercken". Het stadsbestuur zorgt er zo voor dat een keurmeester niet schroomt een kritisch oordeel te geven.

TOPVONDST AAN DE RAAM

Na de keuring hechten de keurmeesters een lood aan de stof. Aan dit lakenlood kunnen kopers zien dat het laken goedgekeurd is. Aan een kant staat

GOVDA of een stadswapen. Aan de andere zijde staat informatie over het laken, zoals de lengte of de lakenwerker. Die maakt vaak gebruik van een huiskerk als 'handtekening'. Zijn vakgenoten weten om wie het gaat, maar wij hebben nu zelden een idee wie achter zo'n teken schuilgaat. Eén lood is daarop een uitzondering. Bij het archeologisch onderzoek aan de Raam 9-23 (1999) is een lood gevonden met de letters 'SA'. Het loodje is niet het enige spoor dat daar is aangetroffen. Toenmalig gemeente-archeoloog Ruud Kok: "De vondst van twee stookplaatsen kwam als een verrassing. De locatie was vooral interessant omdat langs de Raam de oudste omwalling van de stad lag. Bij het bouwhistorisch onderzoek bleek dat hier in de zeventiende eeuw oorspronkelijk één breed pand had gestaan met een vier meter hoge ruimte." Het is de werkplaats van lakenverver én burgemeester Jan Gijsbertsz Sas, die deze in 1615 liet bouwen. Bijzonder is het botanisch onderzoek dat bij deze opgraving wordt uitgevoerd. Het wijst uit welke plantaardige verfstoffen de ververs op de Raam gebruiken, welke processen zij toepassen en welke kleuren zij maken.

'LAKENSE' KLOOSTERS

Ook de naam 'Raam' duidt op lakenactiviteiten, net als de Drapiersteeg en Blauwstraat. De straatnaam wordt al vermeld in 1432. Rond 1620 biedt de lakennijverheid werk aan één op de vijf Gouwenaars. Het stadsbestuur verdient daarvoor lof: het stelt alles in het werk om de lakennijverheid te stimuleren. Alle verlaten kloosters krijgen een 'lakenbestemming'. In de Pauluskapel aan de Groeneweg is de looihal gevestigd. In het Maria Magdalenaklooster (Nieuwe Markt) wonen zoveel Vlaamse lakenwer-

kers dat dit Klein Vlaanderen heet.

Het Sint-Marieloofter aan het Nonnenwater huisvest de stadsververij. Al deze 'lakense' kloosters zijn inmiddels verdwenen, op een klein gedeelte na: de Agnietenkapel. Deze is begin zeventiger jaren gerestaureerd. Bij de voorbereidingen van die restauratie zijn ook verfstookplaatsen gevonden, buiten tegen de voorgevel. Hier werkt in de zeventiende eeuw lakenverver Arnoult Carlier. De in Gouda gevonden verfstookplaatsen zijn unieke archeologische vondsten, tot dusverre elders in Nederland nergens aangetroffen. In ronde patronen in de bestrating zijn deze bijzondere sporen blijvend zichtbaar.

VOLMOLEN

Een bovengronds bouwkundig spoor van de lakennijverheid is alleen te vinden aan het IJsselfront. Aan de Punt staat naast de 'echte' molen nog 'De Volmolen'. Het vollen zorgt voor een dichte structuur van stof. Het laken gaat in een volkom met water en een volmiddel, zoals zeep of urine. Door druk en wrijving wordt de stof sterker en neemt het isolerend vermogen toe. Aanvankelijk is de mankracht van zogenoemde 'voetvollers' nodig voor die druk. Bij de volmolen drijft waterkracht het stampmechanisme aan. Binnenin de molen is niets meer te herkennen van de oude bestemming. Wat gebleven is, is de naam en de gevelsteen met het bouwjaar 1631. Toen had de Goudse lakennijverheid nog de toekomst, nu moeten we het doen met een kleurrijk verleden. Een verleden dat mede dankzij archeologische vondsten soms het daglicht ziet. ■

Verfstookplaatsen gereconstrueerd in het plaveisel voor de Agnietenkapel (foto Marije Strating)

Het hofje van Cincq aan de Nieuwehaven (foto Carla Govaerts)

**SPOREN VAN
SAMENLEVEN**

VOOR WEDUWEN EN VRIJSTERS VAN ONBESPROKEN GEDRAG

De Goudse geschiedenis zit vol met herinneringen aan verdwenen gebouwen en instellingen, maar ook aan de mensen die de stad bevolkten. Een van die sporen leidt naar een typisch Hollandse vorm van liefdadigheid: de hofjes. Welgestelde burgers bieden er woonruimte voor hun behoeftige medemens. Gouda telt er minstens 25, waarvan de oudste dateert uit 1449.

tekst: Henny van Dolder-de Wit

Het stichten van een hofje gaat als volgt: aan de straatzijde worden een of twee huizen aangekocht om te verhuren, wat ten goede komt aan de exploitatie van het hofje. Daarachter wordt een bleekveld of binnenplaats aangelegd met een aantal eenvoudige huisjes met of zonder verdieping. De waterpomp en toilet, plee genoemd, zijn voor gezamenlijk gebruik. Op de toegangspoort is de naam van de stichter te lezen, eventueel vergezeld van het familiewapen, zoals op het Hofje van Cincq aan de Nieuwehaven. Zo'n wapen geeft een zekere allure aan de gevel. 's Avonds gaat de toegangspoort op slot, om de veiligheid van de bewoonsters te garanderen.

Het beheer is aanvankelijk in handen van het in de middeleeuwen opgerichte instituut voor armenzorg, de Heilige Geestmeesters. Als die instelling zich na de Reformatie van 1572 steeds meer beperkt tot de zorg voor weeskinderen, valt het toezicht onder regenten, administrateurs of kerkgenootschappen. De diaconie van de Hervormde

gemeente beheert er zelfs drie: het Jongkindshofje aan de Zeugstraat, het Swanenburgshofje aan de Groeneweg en het Vrijthofje aan de Oosthaven. Deze huisjes zijn bestemd voor 'weduwen en vrijsters van onbesproken gedrag en de gereformeerde religie toegedaan', omdat zij na het verlies van echtgenoot en kostwinner geen vast inkomen meer hebben. Ongehuwde vrouwen zijn afhankelijk van de gunst van familieleden.

HET VRIJTHOFJE

Wie langs de Oosthaven loopt, ziet dat de gevelsteen boven nummer 41 een opschrift draagt: VRIJTHOFJE, met daarnaast huisnummer 48. Een dergelijke onderbreking van de nummering is bij alle hofjes te vinden en wijst op bebouwing aan de achterzijde. De ontbrekende nummers behoren bij drie huisjes, geschikt voor dubbele bewoning. Het hofje draagt de naam van de apotheker Pieter Vrijthoff, die in 1659 met zijn vrouw Maria van der Spelt op Lage Gouwe 136 gaat wonen.

Een dienstbode poseert naast de ingang tot het Vrijthofje aan de Oosthaven, circa 1915 (collectie Streekarchief Midden-Holland Gouda)

Het aanzien van dit pand, waar tot ver in de twintigste eeuw een apotheek is gevestigd, is nauwelijks veranderd. Vrijthoff draait niet alleen pillen, maar blijkt ook een slimme projectontwikkelaar: hij koopt en verkoopt huizen, schuren en tuinen, hetgeen hem geen windeieren legt. In 1673 schat men zijn vermogen op 16.500 gulden, een fors bedrag in die tijd. In 1684 overlijdt hij en wordt in de Sint-Janskerk begraven. In 1690, als veel van het huizenbezit al is verkocht, laat zijn weduwe een nieuw testament maken, waarin onder meer de stichting van een hofje uitvoerig wordt beschreven. De weduwe Vrijthoff sterft in 1701 en een jaar later kopen de executeurs van haar testament twee percelen aan de Oosthaven. Aan huurders is geen gebrek en de exploitatie van het hofje levert geen problemen op. In 1733, als beide executeurs zijn overleden, vraagt men de kerkenraad van de Hervormde gemeente het beheer op zich te nemen. Na toestemming door het stadsbestuur leggen de diakenen op 13 april 1733 voor het Vrijthofje een

afzonderlijke boekhouding aan, waarna de 'charters en papieren, mitsgaders geld, sleutels en wat daar verder toe behoort' worden overhandigd. Een extra hofje komt op dat moment uitstekend van pas: er is een flinke wachtlijst.

ONGEDIERTE NIET TOEGESTAAN

Over het algemeen heeft de sfeer in de hofjes een aangenaam karakter. Toch zijn er vrouwen die de regels aan hun laars lappen. Buren klagen over ruzie, luidruchtigheid of dronkenschap. De schuldige wordt bij de kerkenraad op het matje geroepen en krijgt te horen dat, indien haar gedrag niet verbetert, zij haar huisje moet verlaten.

Sommigen proberen illegaal een centje bij te verdienen. Er komt een regel dat het in geen enkel hofje is toegestaan '[...] tapperijen of water- en vuurneringen in de huisjes van de diaconie te vestigen'. Wordt er bij controle van de pandjes ongedierte aangetroffen, zoals wandluizen, dan laat de diaconie het betreffende huisje grondig

schoonmaken en spoort zij de bewoonster aan 'haar woninkje proper te houden'.

Niet alleen bewoners veroorzaken af en toe overlast. In 1840 klagen de bewoonsters over schipper Snelleman, die de smalle poort van het hofje gebruikt als opslagplaats. Hij negeert herhaalde waarschuwingen, waarna de koster van de Sint-Janskerk opdracht krijgt hem te gaan vertellen dat hij zijn spullen '[...] welke hij willekeurig in de poort van het Vrijthofje bergt onmiddellijk moet verwijderen, daar het anders op zijn kosten voor zijn huisdeur gedumpt zal worden'.

NIEUWE TIJDEN

In 1851 verkeren de huisjes van het Vrijthofje, inmiddels anderhalve eeuw oud, in een bouwvallige staat en er wordt besloten tot algehele afbraak en nieuwbouw. De diaconie geeft de vrouwen zestig cent per week, voldoende om tijdelijk een ander huisje te huren.

De bewoonsters hebben zelfs inspraak bij de

De naam van het Vrijthofje
boven Oosthaven 41
(foto Marije Strating)

VRIJTHOF

inrichting van de herbouwde huisjes: als een van hen vraagt of een kennis bij haar mag inwonen, komt er prompt een dubbele bedstee. Op 27 oktober 1851 nemen de vrouwen enthousiast bezit van hun nieuwe woning. In 1889 laat de diaconie alle huisjes aansluiten op het waterleidingnet, met één standpijp met kraan. De aanleg van een kraan in ieder huisje afzonderlijk gaat de financiële draagkracht van de diaconie te boven.

Voor het onderhoud van de hofjes stelt men jaarlijks vaste ambachtslieden aan. In 1927 is voor de bewoonsters van het Vrijthofje de tijd van kaarsen en petroleumlampen voorbij: elektrisch licht wordt aangelegd en de houten buitenplee wordt vervangen door een watercloset. Als gevolg van de Tweede Wereldoorlog stagneert het onderhoud aan alle eigendommen van de diaconie, en het in 1942 aangesloten gasnet functioneert al snel niet meer. In 1945 brandt nog maar in enkele huisjes de kachel. Om kolen te sparen verwarmt men één woninkje, waar men gezamenlijk rond het vuur zit. Het rantsoen kolen wordt uiteindelijk vervangen door brandhout.

ZEVEN HOFJES AAN DE NIEUWEHAVEN

Veel van de eens zo talrijke Goudse hofjes zijn verdwenen: Gouda is slordig met dit unieke bezit omgegaan. Aan de Nieuwehaven blijft slechts één van de zeven hofjes gespaard. Van enkele andere hofjes zijn nog wel sporen aanwezig. Tussen de huisnummers 272 en 296 staat op de gevelsteen onder het familiewapen te lezen: 'Hofje Letmaet Fondatie van SA (lees: saliger, red.) Christina Ghysberts, weduwe wylen meester Floris Henricken Letmaet anno 1625'. Het is een gevelsteen van stadsbeeldhouwer Gregorius Cool.

Een brede gevel met in het midden een ruime toegangspoort markeert het hofje van Cincq (nummer 246-270). Aan weerszijden van het familiewapen staat: 'Fondatie van de heer mr. Cornelis Cincq (1700)'. Het bevat aanvankelijk twaalf woningen rond een ruime binnenplaats. Het hofje wordt, na te zijn verbouwd tot zeven wooneenheden, nu particulier bewoond.

Een poortje tussen de huisnummers 126 en 148 met het opschrift 'Fondatie van Maria Tams 1657' herinnert aan een hofje waarvan de negen huisjes

in de jaren vijftig van de vorige eeuw zijn afgebroken. In haar testament bestemt Maria er drie voor haar arme familieleden en drie voor behoeftigen van de Lutherse gemeente. De huisjes hebben elk een aparte opgang, zodat er ook gezinnen kunnen wonen. De bewoners ontvangen als extraatje jaarlijks zes tonnen turf, vier ponden boter en twee hemden. In 1830 wonen op het erf negen gezinnen met in totaal 27 personen, in 1916 zijn dat er nog 15. De gevelsteen is dringend aan restauratie toe. Van een ander hofje verhuist het poortje naar de grachtzijde van de Peperstraat, in de tuin van wijkapostol Paris (Westhaven 14). Onder de halve cirkel met het familiewapen en het jaartal 1657 staat te lezen: 'Fondatie van Hendrick en Helena Jans Thart'. Helena 't Hart bestemt 6000 gulden uit haar nalatenschap voor de oprichting van zes huisjes, om behoeftige personen kosteloos onderdak te bieden. Hiermee lost zij een belofte in aan haar broer Hendrick die in dat jaar overlijdt. In 1840 wonen er zeven gezinnen met 22 personen. Het hofje raakt langzaam in verval en de pandjes degraderen tot pakhuis, tot ze in 1965 worden gesloopt.

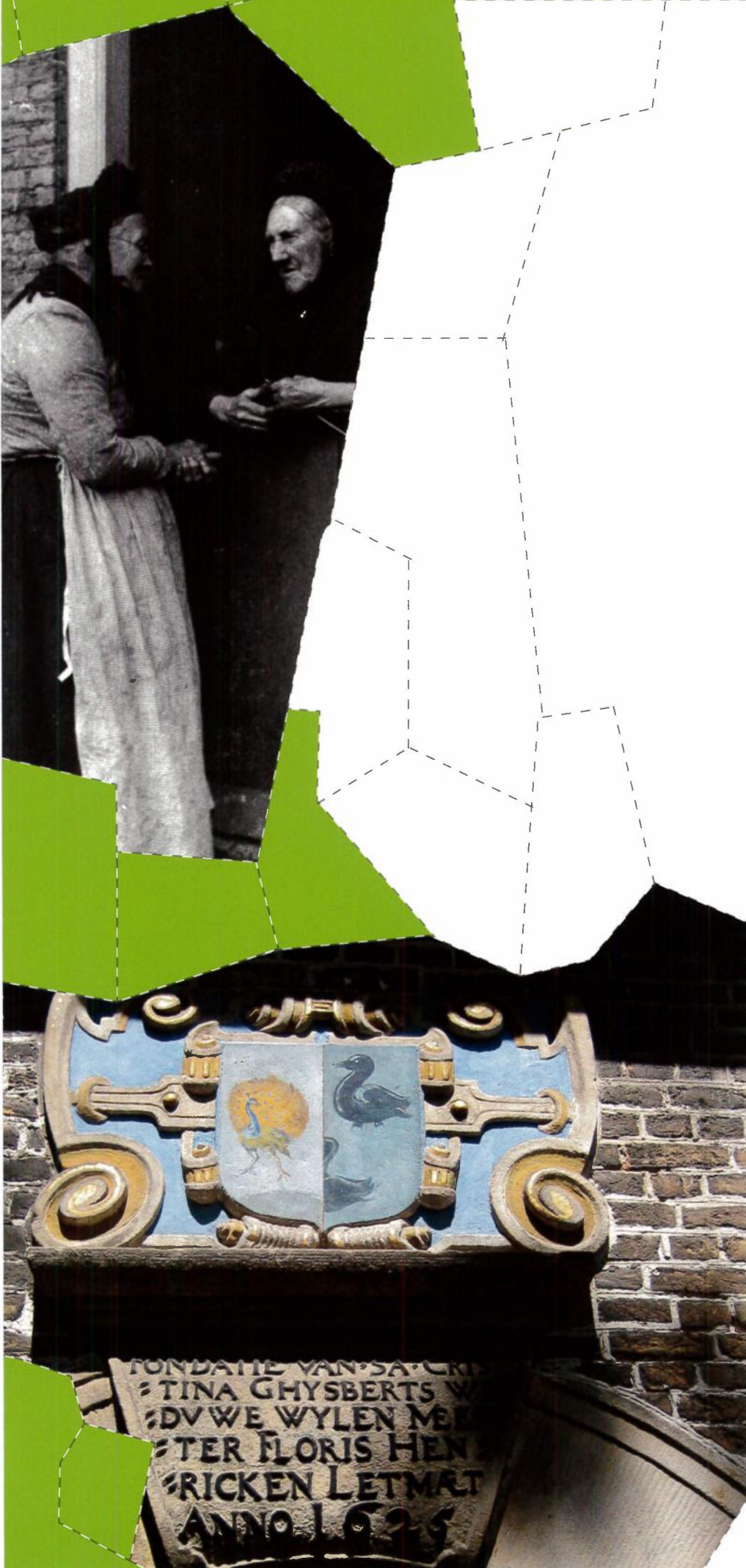
Eén van de grootste hofjes staat van 1649 tot 1913 aan de zuidzijde van de Nieuwehaven: het Hofje van Arent Bosch. Een gevelsteen in de tuin van museumgoudA herinnert aan de stichtingsdatum. Het bevat meer dan twintig huisjes met verdieping. In 1912 wonen er nog 16 vrouwen. Een jaar later koopt de gemeente Gouda het voor 10.000 gulden en krijgen de bewoonsters gratis vervangende woonruimte. Na afbraak van het complex bouwt men er woningen voor het brandweerpersoneel (nummers 57 tot 89). Betsy van Vreumingen-Stoffers maakt van het hofje een sfeerol schilderij, dat is te bezichtigen in museumgoudA. Enkele fundaties aan de Nieuwehaven die al veel langer zijn verdwenen zijn die van Cornelis Sandersz (1550) en Gijsbert en Cornelis de Lange (1650).

VAN ERVEN NAAR ERFJES EN HOFJES

Boven de ingang van de meubelzaak aan de Zeugstraat (nummer 6a en 30) herkent men nog sporen van het Jongkindshofje (1702), een fundatie van de notaris Adriaan Jongkind, die in 1700 overlijdt. Het beheer vertrouwt hij toe aan de diaconie van de Hervormde gemeente. Aan de straat staan

Twee hofjesbewoonsters (collectie Streekarchief Midden-Holland Gouda)

Gevelsteen hofje Letmaet (foto Marije Strating)

twee huurhuizen, met daarachter negen woningen. In 1959 verkoopt de diaconie het hofje. Het poortje is in 1988 herbouwd aan de Vrouwesteeg, als toegang tot de tuin van het Verzetsmuseum.

Onder zijn familiewapen luidt het opschrift: 'Fondatie van Adriaan Iongkind. In syn leven notaris en procureur binnen der Goude. Opgericht in den Iare 1702'. Knus ligt aan de Groeneweg het Swanenburgshofje (1692) waarin de interkerkelijke Stichting Christelijke Hulpverlening (SCH) is gevestigd. Hier vinden mensen die in moeilijke levensomstandigheden verkeren een luisterend oor en zo nodig tijdelijk onderdak. Zorg voor de naaste, zoals ook de stichteres Elisabeth Swanenburg-Nathans het in 1689 bedoelt als zij haar vermogen nalaat aan de diaconiearmen van de Hervormde gemeente. In 1984 wordt het hofje geheel gerenoveerd. Aan de Lange Groenendaal staat boven een bakstenen poortje 'Baartje Sanderserf' (1687). Het is een stichting van Baartje Sanders, weduwe van Gerrit Jorisz Pronckhorst, die na de dood van haar man in 1653 naar Zevenhuizen vertrekt en in 1686 overlijdt. Zij laat de Remonstrantse kerk van Gouda 25.000 gulden na, waarvoor de executeurs van haar testament in 1687 een huis kopen met daarachter vijf woningen en een tuin (Lange Groenendaal). In 1917 telt men nog zes bewoners, daarna wordt het in het gemeenteverslag niet meer genoemd. De huisjes eindigen als werkplaats: de bebaarde antiquair die er in de jaren zeventig van de vorige eeuw zijn bedrijf uitoefent, kent men in Gouda niet anders dan als 'Baartje Sanders'. Net als in de tijd van uithangborden en gevelstenen krijgt hij de naam van het pand waarin zijn zaak is gevestigd.

Een verdwenen hofje dat niet onvermeld mag blijven is het Hofje van Buytenwech, ook wel het 'Roomse Hofje' genoemd (1614). De vijftien huisjes staan op het terrein van het voormalige Regulierenklooster aan de Raam. Later worden er nog vijf aan toegevoegd. De stichteres, Elisabeth Buytenwech, weduwe van jonkheer Christiaan van Grijskercke, geeft het beheer erover aan haar broer Hendrick, die haar belangen in Gouda behartigt. Het is bestemd tot bewoning door 'behoefteige rooms katholieke weduwen en dochters'. In de volksmond krijgt het de naam 'klopjeserf', naar de geestelijke zusters die zich na de Reformatie bezighouden met ziekenzorg en onderwijs. De bewoonsters hebben jaarlijks recht op

twee hemden, twaalf tonnen turf, zes pond boter, acht pond vlees en zes gulden. Van Allerheiligen tot Pasen – het koude en duurste jaargetijde – ontvangen zij wekelijks twee ‘beste’ broden. Oude foto’s laten zien dat het hofje schilderachtig is gelegen. Aangezien restauratie onuitvoerbaar is, wordt het in 1961 helaas gesloopt. Het Oranje Hofje aan de Raam is geen hofje van barmhartigheid, maar een woonerfje.

VAN HOFJES NAAR BEJAARDENZORG

Veel van de stichters van hofjes behoren tot de zeer gegoede stand. Desalniettemin tonen zij hun verantwoordelijkheid ten opzichte van de naaste die minder met aardse goederen is bedeeld. In dit artikel wordt niet gesproken over mannelijke

bewoners. Voor hen is er het Oudemannenhuis en later het Proveniershuis, waar ze goed worden verzorgd. Voor wie dat kan betalen bestaat de mogelijkheid zich voor een bepaald bedrag in te kopen, zodat men tot de dood verzekerd is van voedsel en onderdak.

Met de komst van bejaardentehuizen en niet te vergeten de betere sociale omstandigheden, verandert er veel in de zorg voor ouderen, zowel voor mannen als voor vrouwen. In 1937 ontvangen de Hervormde diakenen een uitnodiging tot het bijwonen van de eerste steenlegging van rusthuis ‘Huize Juliana’ aan de Koningin Wilhelminaweg.

De opzet van dit project is precies wat hen al tientallen jaren voor ogen staat. Een jaar later volgt de sloop van het Oudevrouwenhuis aan de Kleiweg; de

bewoonsters verhuizen naar Huize Juliana.

Het doel waarvoor de hofjes in eerste instantie zijn gesticht, wordt door deze ontwikkelingen geleidelijk achterhaald. In 1950 koopt de diaconie een stuk land aan de Nieuwe Gouwe OZ: hier opent op 29 januari 1956 het bejaardenhuis ‘Gouwestein’ zijn deuren. De hofjes worden verkocht, het Vrijthofje in 1959 voor 4250 gulden aan Van der Want & Barras van de naastgelegen kunstardewerfabriek ‘Regina’. Achter de woning Oosthaven 41 staan nog enkele huisjes. De bewoonsters van de hofjes verlaten één voor één hun onderkomen om hun intrek te nemen in een comfortabeler appartement in een bejaardenhuis. ■

Poort van het Hofje van Hendrick en Helena Jans 't Hart, op zijn huidige plek in de Peperstraat (foto Marije Strating)

Poort naar het Hofje van Hendrick en Helena Jans 't Hart (collectie Die Goude)

Hofje van Arent Bosch aan de Nieuwhaven (collectie Streekarchief Midden-Holland Gouda)

OPENBARE FUNCTIES

OP HET SPOOR

Het stadhuis is gebouwd tussen 1448 en 1450. Met zijn slanke, van pinakels en hangtorentjes voorziene voorgevel heeft het gebouw een gotische uitstraling. Het bevat veel sporen die de publieke functies illustreren.

tekst: Nico Habermehl

Bijzondere diagonaal uitgerekte leeuwenkop op een baluster van het bordes (foto Marje Strating)

Het huidige bordes van het stadhuis is in 1603 gemaakt door beeldhouwer Gregorius Cool. De architectonische hoofdvorm is nagenoeg identiek aan die van het oude bordes. Nieuw is de rijke sculpturale decoratie naar ontwerp van Cool. Het baldakijn stamt uit 1695. Boven de deur staat in gouden letters de spreuk: 'Audite et alteram partem' ofwel 'Hoor en wederhoor'. Deze spreuk herinnert eraan dat vroeger in het stadhuis recht werd gesproken. Een vrijgesproken gedaagde verlaat dan het bordes via de rechterzijde (westzijde). Een veroordeelde neemt de linkertrap. Vandaar dat trouwlustigen het stadhuis via de westzijde betreden en langs dezelfde kant de trap afdalen.

AAN DE KAAK

In de voorgevel bevinden zich ondiepe nissen waarin tijdens de grote restauratie van 1948 tot 1952 nieuwe beelden zijn geplaatst. De originele beelden zijn in de loop der tijd verdwenen. De figuren stellen hoofdrolspelers voor uit de geschiedenis van Gouda, zoals Karel V, Jacoba van

Beieren en uiteraard Floris V.

Op de kaak, een rechthoekige natuurstenen console in een blinde raamnis van de oostgevel, staan in vroeger tijden mannen en vrouwen voor lichte vergrijpen 'te pronk'. Zij worden door het verzamelde volk beschimpt en met vuil bekogeld. Via een deur staat de schandpaal in verbinding met de kamer van de schout. Boven de kaak is in 1961 een poppen- en klokkenspel aangebracht dat elk half uur laat zien hoe Floris V in 1272 stadsrechten aan Gouda geeft.

VAN SCHAVOT TOT BALKON

Aan de achterzijde van het stadhuis bevindt zich het uit 1697 daterende schavot dat dienst deed als executieplaats. Op 9 juni 1860 is hier onder grote belangstelling voor het laatst een misdadiger opgehangen. Het balkgat in de muur is daarvan nog een stille getuige.

Ter gelegenheid van het bezoek van de koninginnen Emma en Wilhelmina in 1897 zijn in de huidige Trouwzaal openslaande deuren aangebracht.

Vanaf die tijd doet het balkon dienst als tribune voor gemeentebestuur en genodigden bij feesten en plechtigheden.

VAN VLEES- TOT BOTERHAL

De deuren aan de achterzijde van het stadhuis geven toegang tot de Burgerhal. Deze deuren zijn in 1526 op verzoek van de vleeshouwers aangebracht. Vóór die tijd bevinden de ingangen zich in de zijgevels van het stadhuis. Oorspronkelijk dient de ruimte voor de verkoop van vlees. Reeds kort na de bouw van het stadhuis verzakt de achterkant. In 1517 vindt een ingrijpende verbouwing plaats, waarbij de zoldering van de Vleeshal omhoog wordt gebracht. Hierdoor ontstaat een niveauverschil tussen het voor- en achtergedeelte van het stadhuis, dat in de zijgevels zichtbaar is. In 1853 wordt de ruimte in gebruik genomen als Boterhal; vanaf 1937 dient deze als bewaarplaats van het nieuwe archief van de gemeente. Tijdens de naorlogse restauratie worden de

Schavot met het balkgat in de muur (foto Hans Suys)

eeuwenoude verf- en pleisterlagen van de pilaren, muren en gewelven verwijderd. In de vensters komen glaspanelen, afkomstig uit een 'schervenglas' van de Sint-Janskerk. Boven in de bakstenen traveeën worden reliëfs aangebracht, die in Gouda voorkomende ambachten uitbeelden. Het beeldhouwde portret van burgemeester James, de drijvende kracht achter de restauratie, siert nog de buitengevel, boven de huidige fiet-senkelder. Na de restauratie neemt het gemeentebestuur de Burgerhal in gebruik voor recepties en ontvangsten.

VAN RAAD- TOT TROUWZAAL

Ook de Trouwzaal draagt duidelijke sporen van het verleden. Het vertrek telt twee schouwen; een teken dat de ruimte oorspronkelijk uit meer vertrekken bestond. De schouw aan de oostzijde uit 1695 is van marmer, die aan de westzijde van gemarmerd hout. Boven de gemarmerde houten schouw hangt een hakkebord. Dit met snijwerk versierde bovendee van de spiegel van een schip is afkomstig van het stadsjacht. In 1903 ontstaat de

huidige ruimte, die aanvankelijk wordt gebruikt als Raadzaal en sedert 1952 dienst doet als Trouwzaal. Opvallend is het uit 1642 daterende wandtapijt van David Ruffelaer. De overheersende kleur is groen; belangrijke motieven zijn bomen, bloemen, planten en dieren. In 1694 wordt het tapijt van de Middelkamer naar de huidige Trouwzaal overgebracht. Deuren worden erin gesneden en stukken worden verknipt om er de gehele wand mee te bespannen. De sporen hiervan zijn nog duidelijk waarneembaar.

Elk van de zestien in 1952 aangebrachte gebrandschilderde ramen bevat een uitgerold perkament met opschrift. Samen vormen de opschriften een Bijbeltekst over de liefde, uit de eerste brief aan de Corinthiërs.

RAAD OP ZOLDER

Boven in het stadhuis bevindt zich de Raadzaal, die na de restauratie in 1952 in gebruik wordt genomen.

Hier vergadert tot voor enkele jaren de gemeenteraad. In het oog lopend is de prachtige eiken kapconstructie. Op de binten zijn de telmerken zichtbaar: tekens die werden aangebracht op de onderdelen van een constructie, om aan te geven in welke volgorde de onderdelen, in dit geval de balken en spanten van de kap, moeten worden opgebouwd.

Om in de Raadzaal meer licht te krijgen, zijn bij de restauratie vier dakkapellen geplaatst, voorzien van gebrandschilderde ramen. Tegen de kap hangen dertien houten wapenschilden naar een ontwerp van burgemeester James.

Minder fraai is de vluchtrap die in 1994 op last van de brandweer is aangebracht. Ook die is echter te beschouwen als spoor dat weergeeft hoe men omgaat met de openbare functie van dit monumentale gebouw. ■

DE SINT-JANSKERK VERTELT

De Sint-Janskerk domineert samen met het stadhuis het centrum van de oude Goudse binnenstad. Vele mensenhanden en enkele eeuwen geven de kerk het aanzien dat het gebouw nu heeft. Talrijke sporen verwijzen naar een lang en roerig verleden: het gebouw vertelt zijn eigen geschiedenis.

Tekst: Henny van Dolder-de Wit

Sinds de stadsbranden van 1361 en 1438 is de kerk fors uitgebreid, met als sluitstuk de bouw van het koorgedeelte. In 1552 brandt de kerk voor de derde keer af, maar wordt in volle luister herbouwd. Als in 1593 de bouw van een lichtbeuk op het middenschip is voltooid, heeft de kerk haar definitieve vorm van laat-gotische kruisbasiliek. Tot 1572 is het een rooms-katholieke parochiekerk, versierd met tientallen altaren, beelden en schilderijen. Het oudste gedeelte rond de toren laat de aanzet van een boog en enkele kapitelen zien van een vorige kerk. In de bakstenen binnenmuur van de toren is de dakhoogte zichtbaar van het middenschip, voordat dit werd verhoogd.

Buiten, aan de zuidzijde, komt in 1917 na afbraak van enkele muurhuizen een oude zij-ingang tevoorschijn. Deze wordt in de 15e en 16e eeuw gebruikt als beginpunt voor processies die door de Goudse binnenstad voeren. Na de Reformatie wordt de kerk in 1573 toegewezen aan de protestanten in Gouda. Alle roomse versieringen worden verwijderd en de kerk staat er leeg en verlaten bij. De Hervormde gemeente, aanvankelijk bescheiden van omvang, kerkt de eerste maanden in een voor velen onwezenlijk aandoend interieur, met slechts het hoogstnodige meubilair. Hierin komt na enkele decennia verandering, als de nieuwe kerkelijke machthebbers de kerk als visitekaartje gaan zien.

DE WETS BORDEN

Bij de nieuwe kerkeigenaren daagt het besef dat de kerk het gezicht bepaalt van de stad, en men probeert het gebouw een nieuw aanzien te geven. De gilden krijgen het verzoek een gebrandschilderd glas of een wandbord aan de kerk te schenken. Onder meer worden Bijbelteksten en de Tien Geboden in de kerk geplaatst. Op de plaats van het verdwenen hoogaltaar zet men twee kolossale borden neer, met daarop toepasselijke Bijbelteksten. In 1593 verhuizen deze borden naar de binnenmuur van de toren; de nog lege zijde wordt beschilderd met de Tien Geboden in goudkleurig gotisch schrift. De oorspronkelijke teksten zijn dan naar de muur gekeerd. Als het grote orgel daar wordt gebouwd (1732-1736) verdwijnen ze gewoon achter de blaasbalgen: er bestaat geen belangstelling meer voor. Bij een restauratie aan de toren in 1916 worden ze 'herontdekt'. Hierna zijn ze op houten sokkels in het dwarsschip geplaatst zodat beide zijden weer zichtbaar zijn. Omstreeks 1943 verhuizen de borden naar hun huidige plaats aan de zuidelijke muur van het koor.

EEN BIJZONDERE KANSEL

In de zuidbeuk van de kerk staat wat verloren een kleine kansel met een merkwaardig voorgestoelte. Deze is vanaf 1779 in gebruik bij diensten in de koorkerk, maar ook bij de tweejaarlijkse promotie

Deel van een oude boog en enkele kapitelen (foto Carla Govaerts)

Inscriptie Int Jaer ons Hee[re]n 1485
(collectie Die Goude)

van de Latijnse School. De leerlingen houden bij deze gelegenheid een 'oratio', een toespraak in het Latijn voor familieleden, vrienden, leraren en leden van het stadsbestuur. Aanvankelijk vindt deze plechtigheid plaats in de Gasthuiskerk, maar als die wordt verbouwd, wijkt men in 1767 en 1769 uit naar het koor van de Sint-Janskerk. Dat bevalt zo goed, dat de rector verzoekt om blijvend van deze locatie gebruik te mogen maken. De nieuw te bouwen preekstoel wordt daarom zo ontworpen dat ze de vorm van een academische kathedraal krijgt, die bij promoties kan dienen '[...]om aan den rector en de oratores als spreekstoel te verstrekken'. In de negentiende eeuw komt tijdelijk een eind aan deze traditie, tot ze in 1991 door het Coornhert gymnasium weer in ere wordt hersteld.

MONUMENT VOOR ANNA VAN MEERTEN.

Als de preekstoel tijdens de kerkrestauratie van 1964-1980 uit het koor wordt verwijderd en een plaatsje krijgt in de kerk, verdwijnt daarmee het zicht op een bijzonder monumentje. Het is in 1853 opgericht ter nagedachtenis van Anna Barbara van Meerten-Schilperoort (1778-1853). Bij het reliëf vol symboliek luidt het opschrift: 'Hulde aan Neêrlands kindervriendin A.B. van Meerten, geb[oren] Schilperoort. Geb[oren] 3 jan[uari] 1778, ontsl[apen] 14 feb[ruari] 1853. Door hare dankbare leerlingen en vrienden'. De maker van

het monumentje is I. Stracké. Anna Barbara van Meerten is de echtgenote van dominee H. van Meerten, die van 1798 tot 1830 predikant is van de Goudse Hervormde gemeente. Zij is een bijzonder actieve vrouw met vooruitstrevende denkbeelden: ze opent een dagschool voor meisjes. Bij het onderwijzen en het huishouden wordt zij bijgestaan door haar dochters. Daarnaast schrijft ze ook talrijke (kinder)boeken en artikelen, waarvan de inhoud is gericht op de verbetering van het onderwijs aan en de opvoeding van meisjes. Bijzonder zijn de bezoeken die zij negentien jaar lang brengt aan de Vrouwengevangenis, gevestigd in het voormalig Catharinaklooster aan de Groeneweg, waar nu de Casimirschool staat.

GOUDSE ZEEHELDEN

Links van dit monumentje hangen twee zwarte borden, waarop in goudverf de namen 'Johan de Haen' en 'Middelland' staan. Samen met een aantal borden aan de tegenoverliggende muren herinneren zij aan zeehelden die in Gouda woonden. Jan den Haen, zoon van een eenvoudige messenmaker, begint rond 1650 zijn maritieme loopbaan als schrijver aan boord van het schip van een oom. In 1673 klimt hij op tot vice-admiraal en bewoont hij het monumentale 'Admiraalshuis' (Turfmarkt 142). Beide Gouwenaars sneuvelen op 2 juni 1676 in een zeeslag bij Palermo. Pieter van

Middellandt komt door verdrinking om het leven. Op 'zijn' bord staat te lezen: 'De Middellandsche zee was 't graf van Middelland, na, dikmael doorgestreên hem 't schip begaf door brant'. Den Haen wordt in 1677 met grote plechtigheid en onder langdurig klokgelui in de Sint-Janskerk begraven.

ROUWBORDEN

Op schilderijen van kerkinterieurs zijn vaak zogenaamde rouwborden te zien, die werden opgehangen ter meerdere eer en glorie van overledenen. In de achttiende eeuw creëert de kerk een belangrijke bron van inkomsten door de exploitatie hiervan. De kleurig beschilderde borden met familiewapen sieren de binnenmuren van de kerk. Voor ieder formaat en alles wat erbij hoort, worden speciale tarieven gerekend. Bij de borden hangt soms een complete militaire uitstalling, zoals bij het graf van de vice-admiraal Roemer Vlacq, waaraan later nog een vlag, een wapenrok en een commandostaf worden toegevoegd. In de Franse tijd van vrijheid, gelijkheid en broederschap, komt er een abrupt einde aan het eren van helden door middel van rouwborden en andere attributen. In 1795 wordt het 'placaat' ingevoerd met het volgende bevel: 'de ornamenten en andere attributen die rang en stand vertegenwoordigen' dienen uit de kerken te worden verwijderd. Dat geldt ook voor familiewapens op grafzerken en -kapellen. De

Opschrift Librije, van 1594 tot 1893 gevestigd
in de kerk (collectie Die Goude)

zwarte borden zijn er kennelijk in de negentiende eeuw als vervanging opgehangen, maar dan in een veel soberder uitvoering.

EEN ZEER OUDE INSCRIPTIE

Nadat de kerk enkele keren is vergroot, wordt in de vijftiende eeuw begonnen met de bouw van een koorgedeelte. Dit gedeelte is bestemd voor de geestelijkheid en hier staat het hoofdaltaar, gewijd aan Johannes de Doper, de patroon van de kerk. In een pilaster in het koor, rechts naast de grafkapel van Van Beverningh – nu in gebruik als winkel en toeristeningang van de kerk – staat een inscriptie met het jaartal 1485. Hetzelfde jaartal staat op de gevelsteen aan de achterzijde buiten het koor: 'hedt coer is gefoundert anno 1485' en is te zien vanuit de Willem Vroesentuin. In 1510 is de bouw voltooid en vindt de plechtige inwijding plaats. De kerk heeft dan zijn huidige lengte van 123 meter bereikt en is daarmee de langste kerk van Nederland.

DE GOUDSE LIBRIJE

Rechts van de hierboven genoemde inscriptie ontdekken we boven een deurtje twee opschriften. Eén herinnert aan het feit dat hierboven van 1594 tot 1893 de Goudse Librije is gevestigd. Deze stadsboekenzaal is eeuwenlang beheerd door een college van Librijemeesters, die grote

invloed uitoefenen op het aan- en verkoopbeleid. De geschiedenis ervan is zó bijzonder, dat er in 1976 een proefschrift aan wordt gewijd. De Librije is alleen toegankelijk voor betalende bezoekers (sleutelrecht); vrouwen en kinderen zijn er niet welkom. In 1893 voegt men het boekenbezit samen met het gemeentearchief dat dan in de Gasthuis-kapel is gehuisvest. Nu bevindt de Librije zich in het Streekarchief Midden-Holland; de collectie bevat veel fraaie en waardevolle boeken. Een aanmoediging om de librije te bezoeken staat te lezen onder het opschrift 'Librije': discere ne cesses: houd niet op met studeren. Als de boekenzaal in 1893 leeg staat, besluit het kerkbestuur om de ruimte te gebruiken als catechisatielokaal. Een voorstel om de spreuk onzichtbaar te maken door hem met witkalk te bedekken, wordt door de predikanten afgekeurd. Zij zijn van mening dat deze spreuk in gelijke mate geldt voor de catechisanten en maken dit kenbaar in een brief. De actie heeft tot gevolg dat de inscriptie tot op de dag van vandaag zichtbaar is.

WANDBORDEN

Aan de noordzijde van het koor hangen nog vier kleine borden, een prestigieus project van de kerkmeesters ter bekroning van het Koorhek. Ze horen bij een houten opstand die in 1623 bovenop het toenmalige renaissance koorhek wordt gebouwd,

naar een ontwerp van Gregorius Cool. Zijn stijl is herkenbaar aan het 'rolwerk', zoals dat ook in veel van zijn stenen ornamenten voorkomt. Twee borden zijn beschilderd met Bijbelteksten. De andere twee, die er 'rug aan rug' tegenaan staan, vertellen respectievelijk in het Nederlands en in het Latijn over de kerkbrand van 1552. Cool en de schrijnwerker Jacob de Vries verdienen er 450 gulden mee. De schilder koopt allerlei materialen zoals 'olij, katoen, oker, blauw, vermiljoen en loodwit', en ontvangt voor zijn aandeel 96 gulden. Als het houten hek in 1777 wordt afgebroken om plaats te maken voor de huidige koorafsluiting, maakt de aannemer er op verzoek van het kerkbestuur een gedetailleerde tekening van, zodat we nu nog precies weten hoe het eruit zag. Een vijfde bord is beschilderd met de laatste strofe van een gedicht van Nel Benschop, in 1980 gemaakt ter gelegenheid van het opnieuw in gebruik nemen van de kerk na een zeventien jaar durende restauratie.

DE COOLKAPEL

De Sint-Janskerk bezit vier grafkapellen. De oudste, de Coolkapel, in de noordzijde van het koor, dateert uit 1516. De oorspronkelijke stichter is Jan Janszoon van Crimpen. Een verre nakomeling, Aemilius Rosendaal, laat in 1613 twee zandstenen grafmonumenten voor de kapel maken, een voor zichzelf en een voor zijn vrouw, Aleida de Lange.

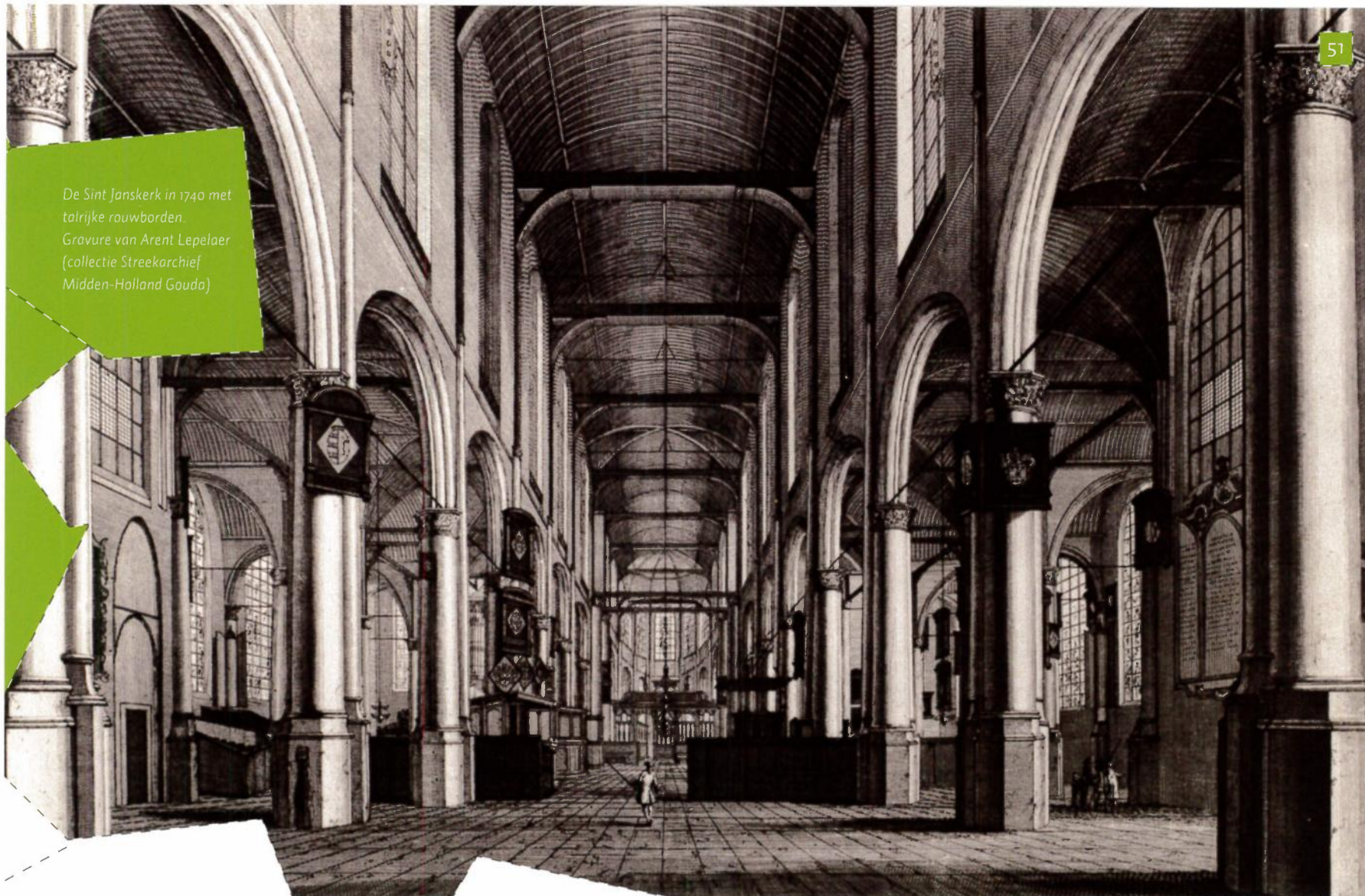
Regulierenglas De kruisdraging van Dirck Crabeth (1559), afkomstig uit het Regulierenklooster aan de Raam (foto Carla Govaerts)

Kwaliteit en stijl doen onmiskenbaar denken aan Gregorius Cool, hoewel hij niet de maker is. Tevens laat Aemilius in een gebeeldhouwde omlijsting een koperen memorieplaat uit 1524 opnieuw aanbrengen. Het bevat een grafschrift in het Latijn door de rector Petrus Nannius. Dit gedenkteken is het oudst bewaarde monument in de kerk. Door het huwelijk van Aemilius' dochter Margarethe met Adriaen Cool krijgt de kapel haar definitieve naam en aanzien. Hun zoon Aemilius laat in 1687 de kapel restaureren. Tenslotte wordt de kapel eigendom van de kerk. Die verkoopt hem in 1810 aan de stadshistoricus mr. Cornelis de Lange, vrijheer van Wijngaerden en Ruigbroek. Hijzelf, zijn vrouw en twee dochters zijn er in begraven. In de jaren vijftig van de twintigste eeuw staat de kapel internationaal in de belangstelling, als de heer A. Goedewaagen meent te ontdekken dat de Engelse dichter en toneelschrijver William Shakespeare er begraven ligt.

DE REGULIERENGLAZEN

In een kleine kapel in de Willem Vroesentuin, bereikbaar vanuit de Sint-Janskerk, bevinden zich

De Sint Janskerk in 1740 met talrijke rouwborden
Gravure van Arent Lepelaer
(collectie Streekarchief
Midden-Holland Gouda)

zeven kleine glazen afkomstig uit het Regulierenklooster aan de Raam. Ze zijn al eeuwenlang in bezit van de kerk en vormen één van de weinige tastbare schakels met Gouda's verleden als kloosterstad. Het convent staat aanvankelijk in het Land van Stein bij Haastrecht en krijgt naamsbekendheid vanwege het verblijf aldaar van Erasmus, van 1486 tot 1491. Nadat het klooster in 1549 gedeeltelijk door brand is verwoest, vestigen de monniken zich twee jaar later in een convent aan de Raam, dat tot dan toe in het bezit is van Brigittenzusters. De prior van de Regulieren, Wouter Jacobsz, laat eerst het vervallen gebouw bewoonbaar maken en daarna de kapel grondig renoveren. Bij dat project hoort de plaatsing van gebrandschilderde glazen uit het atelier van niemand minder dan Dirck Crabeth. Als de kloosterkerk in 1580 wordt afgebroken, worden op bevel van het stadsbestuur de glazen naar de Sint-Janskerk vervoerd, om daar te worden bewaard. Drieënhalve eeuw staan ze in groepen van drie en vier in twee ramen in het koor. Nadat ze gerestaureerd zijn in 1934 krijgen ze een eigen plaats in de speciaal daarvoor gebouwde Van der Vormkapel, genoemd naar de sponsor van

zowel de restauratie van de glazen als de bouw van de kapel. In de Raambuurt herinneren de namen Regulierenhof en Wouter Jacobsz erf nog aan het bestaan van het Regulierenklooster.

BOODSCHAP VOOR DE LEVENDEN

Vanaf de vroegste tijden wordt er in de Sint-Janskerk begraven: de elite van de stad en welgestelde burgers in de kerk, de arme bevolking op kosten van de stad op het omringende kerkhof. Daar mogen op de graven geen stenen of andere tekens worden geplaatst. De kerk daarentegen ligt er vol mee. Sommige zerken zijn rijk gebeeldhouwd, compleet met naam, familiewapens en een opschrift; liefst in het (niet altijd vlekkeloos) Latijn. Wie geen familiewapen bezit, kan zich een 'huismerk' aanschaffen. Ze herinneren aan runetekens, soms verweven met een monogram, zoals de beginletters van de voor- en achternaam. Zo'n huismerk heeft rechtsgeldigheid en kan ook dienen als ondertekening van een contract of ander officieel document. De gedichten voor belangrijke personen zijn vaak hoogdravend van toon, zoals die op de zerk van

Joost van den Boogaert, vroedschapslid in de 17e eeuw: 'Bemind gij lof en deugd, o vreemdeling tree nader/ hier rust het waardig lijk van Gouda's borgervader/ 's Lands zeeraad aan het IJ, tot veler druk en smart/ gestorven wijl hem ging 's lands welvaart aan het hart'. Andere hebben een boodschap voor de nog levenden: 'Leert sterven eer ghij sterft, soo conct ghij leven als ghij sterft'. Na de Reformatie van 1572 gaat het begraven in en om de kerk gewoon door, totdat het in 1795 officieel wordt verboden. In Gouda weet men het nog te rekken tot 1832, als in oktober voor de laatste maal een graf in de kerk wordt gedolven. Er komt een definitief eind aan de eeuwenlange traditie van begraven in de kerk als de begraafplaats aan de Prins Hendrikstraat in datzelfde jaar in gebruik wordt genomen.

Voor wie nieuwsgierig is geworden naar de verhalen van de Sint-Janskerk: in het najaar van 2008 verschijnt van de hand van de Goudse architectuurhistorica Bianca van den Berg en uitgegeven door Die Goude het boek "De Sint-Janskerk in Gouda. Een oude stadskerk volgens een nieuw ruimtelijk plan". ■

HET ERFGOED VAN EEN BUURT

IN GESPREK MET SARIE DONK

Wat huizen, grachten en straten je ook vertellen, nooit kan het tippen aan de verhalen van de bewoners. Hoe belangrijk ook de harde, tastbare sporen zijn, alleen het zachte spoor van de verhalen van mensen maakt duidelijk wat zich werkelijk afspeelde in de stad. Sarie Donk legde de verhalen van haar buurt vast.

tekst: Lilian van der Poel

Sarie Donk stond dertig jaar geleden aan de wieg van buurthuis De Speelwinkel aan de Raam. Sindsdien is zij de drijvende kracht achter vele activiteiten en initiatieven in de Raambuurt. In 2004 stelde zij met schrijver Thomas van Berckel het boek *De Naakte Raam* samen uit verhalen en foto's van (oud-)buurtbewoners. Een boek vol sporen van een levendige buurt. "Als je de geschiedenis van een buurt bloot wilt leggen, zoals je dat doet met een fundament van een middeleeuws klooster, dan moet je aan de slag", stelt Sarie. "Je vraagt eens wat rond of iemand nog oude foto's heeft. Meestal zeggen ze nee. En dan ineens, een paar weken later, wordt je aangesproken: 'Mijn moeder heeft nog een hele

doos oude foto's op zolder, misschien wil je een keer komen kijken?' Nou, trek er dan maar een middag voor uit. Er wordt een hoop verteld, je schrijft alles op, spreekt daarna nog eens iemand. 'Nee, Jopie woonde niet op nummer 38, want daar woonde Marie met de houten poot. Mijn moeder kwam daar vaak!' Zo kom je niet alleen meer feiten te weten, het beeld van de buurt zoals die was gaat ook leven."

JONGSTE GESCHIEDENIS, VERSE SPOREN

Het boek *De Naakte Raam* is geen wetenschappelijk verhaal, geen geschiedenis van feiten en weetjes. Het vertelt de geschiedenis van de sociale en economische structuur van de buurt, maar

bovenal de persoonlijke verhalen van en over de bewoners. Sarie vertelt: "Je rolt van het één in het ander. Wij zijn uiteindelijk twee jaar bezig geweest om dit boek samen te stellen. Dat was veel langer dan we van plan waren. En dan hebben we alleen nog maar naar oude sporen gezocht, van voor 1960. Eigenlijk moet er nog een tweede deel komen, over de grote veranderingen die de buurt daarna heeft ondergaan. Belangrijk zijn de sporen die de afgelopen dertig jaar zijn achtergelaten door de nieuwkomers: in eerste instantie veel Marokkaanse mannen en wat later ook hun vrouwen en kinderen. Hun sporen bepalen heel sterk het aanzien en het karakter van de buurt anno 2008. Alle winkels uit het eerste deel van *De Naakte Raam* zijn weg;

denaakteraam 2. Demping van de Raam (foto familie Seip)

Demping van de Raam (foto familie Seip)

Nieuwe sporen: Moskee Nour op de Raam (foto Annelieke Pinckaers)

nu zijn het juist de Marokkaanse ondernemers die er er brood in zien om hier een zaak te openen.”

GESCHIEDENIS GEEFT WORTELS

“Respect komt voort uit kennis”, stelt Sarie. “Als je weet dat er mensen vóór jou zijn geweest, die gestreden hebben om bepaalde dingen voor elkaar te krijgen, dan denk je wel twee keer na voor je iets afbreekt. Dat dat wel anders is geweest is duidelijk te zien op foto’s uit de oude doos. Zoals bijvoorbeeld in de jaren ’60, toen de gracht op de Raam gedempt werd. Daarmee haal je de ziel uit een buurt. Dat besef lijkt nu doorgedrongen: nieuwe plannen liggen klaar om een stukje van de oude waterloop terug te brengen. Ook de nieuwbouw op de Raam heeft de buurt wezenlijk veranderd. Ze brengt een grotere doorstroming met zich mee en voordat je het weet is je buurt los zand.” Het leggen van een verbinding met de geschiedenis van de buurt kan bewoners helpen zich thuis te voelen en te wortelen in hun buurt, luidt de boodschap van Sarie.

GEKOESTERDE SAMENHANG

Sarie Donk wil het verleden niet romantiseren. “Als je de verhalen leest in De Naakte Raam, dan realiseer je je dat de meeste mensen het tegenwoordig beter hebben. De armoede is veel minder dan toen, maar tegelijkertijd zie je ook dat er minder samenhang is. Daar moet je tegenwoordig meer je best voor doen dan vroeger, toen de buurtbewoners oog en oor voor elkaar hadden. “Het initiatief voor buurthuis De Speelwinkel ligt direct in het verlengde van deze sociale zorg. In eerste instantie begonnen om een veilige plaats te bieden voor de kinderen uit de buurt, is het buurthuis inmiddels uitgegroeid tot een ware buurtpleisterplaats. Kinderopvang is nog steeds een onderdeel van de activiteiten, maar veel belangrijker is het bindende element dat uitgaat van het buurthuis. Sarie: “Het is geweldig om te zien dat mensen die hier nieuw komen wonen direct enthousiast reageren als je ze benadert. Sociale samenhang is het belangrijkste erfgoed van de Raambuurt en dat koesteren we.” ■

Kijk voor meer foto’s op www.denaakteraam.nl

RESTEN VAN RAET

De bijzondere kapel op de hoek van de Patersteeg en de Jeruzalemstraat is recent gerestaureerd. Maar wie kent nog de stichter van de kapel, Gijsbert Willemsz. Raet? De archeologische opgravingen in 2007 brengen de resten van zijn graf en zijn skelet aan het licht. Is het mogelijk om aan de hand hiervan meer over Raet te weten te komen?

tekst: Marcel van Dasselaar

De Jeruzalemkapel in Gouda is de gaafst bewaard gebleven Nederlandse kapel van dit type. In heel Europa worden in de Middeleeuwen door teruggekeerde bedevaartgangers Jeruzalemkapellen gebouwd. De architectuur van de Jeruzalemkapel is geïnspireerd op de Heilige Grafkerk en op een gebouwtje dat binnen de grotere Grafkerk rondom het Heilig Graf is gebouwd. Dit gebouwtje bestaat uit een twaalvhoekige baldakijn met rechthoekige aanbouw, dat in plattegrond en opbouw de meeste overeenkomsten vertoont met de Nederlandse Jeruzalemkapellen. De Goudse Jeruzalemkapel wordt tussen 1497 en 1504 gebouwd op de hoek van de Patersteeg en de huidige Jeruzalemstraat (toen Hofstraat). De priester Gijsbert Willemsz. Raet, stichter van de Jeruzalemkapel, voltooit tussen 1478 en 1487 een pelgrimage naar Jeruzalem en wordt in 1511 begraven in het rechthoekige deel van zijn kapel. De exacte ligging van zijn graf is pas sinds kort bekend. De schitterende grafsteen met koperen platen is mogelijk reeds in de 16e eeuw verplaatst. En als in de 18e eeuw het rechthoekige deel van de kapel wordt afgebroken voor de bouw van de zogenaamde 'Schoolmeesterswoning', verdwijnt het graf volledig uit het zicht.

DE OPGRAVING

In het kader van de restauratie zijn er plannen om het graf van Raet weer zichtbaar te maken. Om de exacte locatie van het graf te bepalen wordt door

de gemeente Gouda in januari 2007 een smalle sleuf gegraven, waarbij men op de eerste dag al delen van het graf en menselijk botmateriaal vindt. Helaas is het graf van Raet niet ongeschonden. Vermoedelijk is bij de bouw van de Schoolmeesterswoning het graf geruimd, en is slechts een deel van het botmateriaal herbegraven. Op ongeveer een meter afstand van de oorspronkelijke grafkelder worden in een kuil een deel van de schedel en enkele grote botten aangetroffen.

BEELD VAN RAET

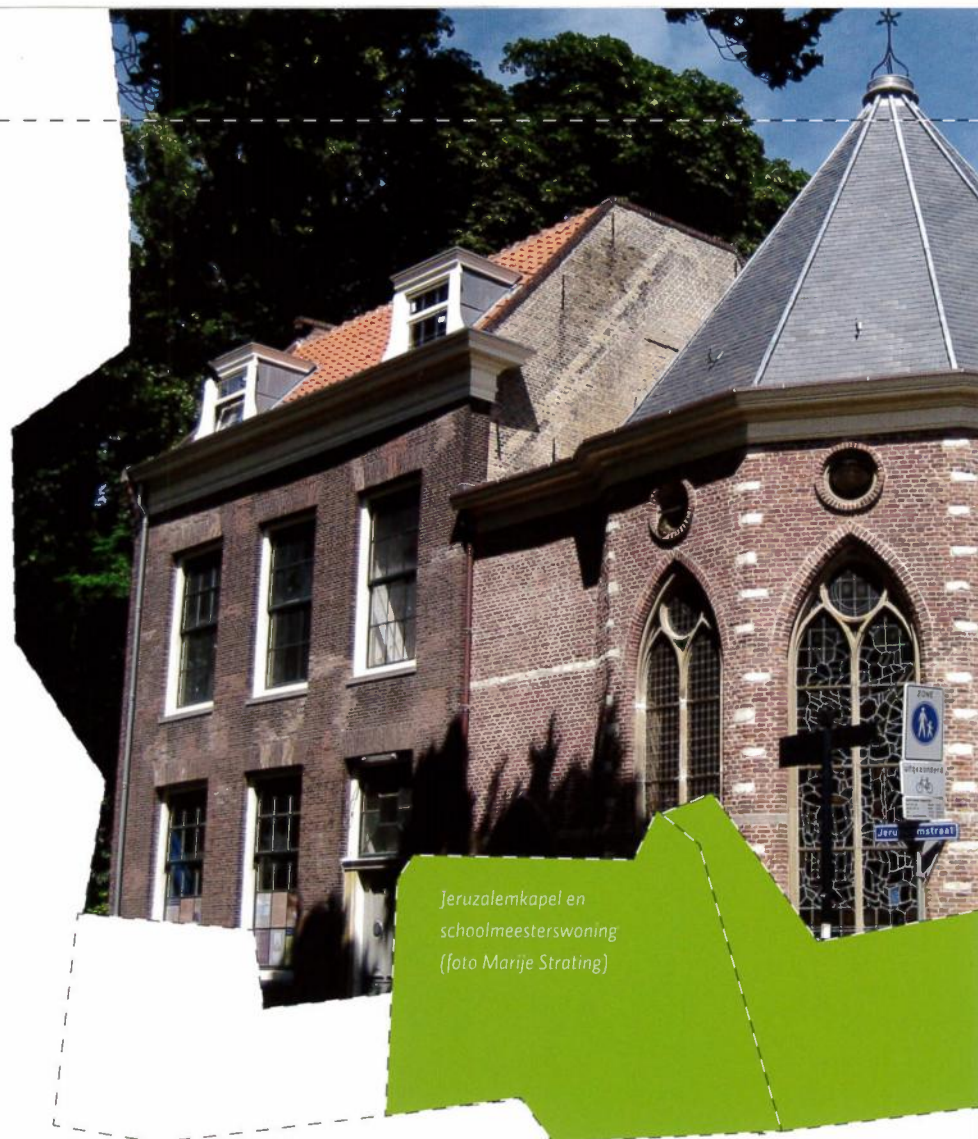
Hoewel slechts een beperkt aantal botten bewaard is, komen uit de stoffelijke resten toch wat contouren naar voren van de priester Raet. Het is een stevig gebouwde man van circa 1,80 m lang. Fysisch antropologe Maja d'Hollosy kan nauwelijks uitspraken doen over ziektes of afwijkingen: hiervoor is het botmateriaal te summier. Een knobbelletje aan de tibia (scheenbeen) is het enige herkenbare spoor van verwonding. De plaats van het knobbelletje, onderaan aan de achterzijde van het rechter scheenbeen, is opvallend en zal zo goed als zeker zijn veroorzaakt door een forse wond.

Die wond is wel genezen, maar mogelijk heeft Raet

er zijn leven lang last van gehad.

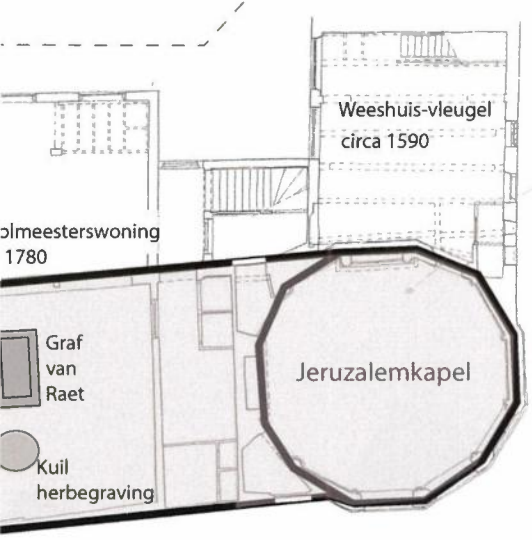
Aanvullende informatie over Raet komt uit historische bronnen. Daaruit komt het beeld naar voren van een sterke, gedreven persoonlijkheid. Ook lichamelijk is 'heer Gijsbert' een sterke man, die tenminste 74 jaar oud wordt. Als jongeling maakt hij een pelgrimage naar Jeruzalem, letterlijk en figuurlijk een hele expeditie in die tijd. Na zijn pelgrimage doet hij veel moeite om zelf een kapel te bouwen, ter ere van het Heilig Graf maar ook als laatste rustplaats voor zichzelf. Het kapitaal dat nodig is voor de bouw van de kapel, verkrijgt hij mogelijk uit een erfenis. Historicus Koen Goudriaan vermoedt connecties met de familie Van der Goude, afstammelingen van de oude stadsheren van Gouda en eind 15e eeuw nog steeds een belangrijke familie in de stad. De keuze van Raet voor Sint-Sebastiaan, beschermheilige van de schutters, als patroonheilige voor een officie in het Maria Magdalenaklooster suggereert dat Raet sympathie heeft voor 'het militaire handwerk'. Dat voedt het vermoeden dat hij wellicht connecties had met de ridderschap.

Zijn laatste jaren zijn vol van gebed, in de kapel die de herinnering aan het Heilige Graf in Jeruzalem én aan Gijsbert Willemsz. Raet voor eeuwig levend moet houden. 🌱

Jeruzalemkapel en
schoolmeesterswoning
(foto Marije Strating)

De grafkelder met de stoffelijke resten
(foto Marcel van Dasselaar)

De ligging van het graf binnen de kapel
(afbeelding Marcel van Dasselaar)

Reconstructie Jeruzalemkapel
(afbeelding Rob Gruben, IBID)

- *Den Hoed aannemers BV*
- *Inbo Adviseurs Stedenbouwkundigen Architecten*
- *Woonpartners Midden-Holland*
- *Mozaïek Wonen*
- *Het Bespaarhuis*
- *Croda / Uniqema Nederland BV*
- *De Waard & Wagener Notarissen*
- *Houtman Aannemingsbedrijf B.V.*
- *Alpha Makelaardij BV*
- *Dupree Makelaars o.g. b.v.*
- *Ontwikkelingsmaatschappij Bolwerk BV*
- *Jos van Kersbergen Timmerwerk en Restauratie*
- *Galerie De Hollandsche Maagd*
- *Punselie Biscuit House*
- *Hans Haverkamp architectenbureau BNA*
- *2PK ontwerp en typografie*
- *Trapped in Suburbia – Smart Design*

HOOFDSPONSORS

oggi

TWERPERS VAN
M M U N I C A T I E

marketing
STRATEGIE

online media
WEBSITES

grafisch
ONTWERP

3 - 5 5 5 6 6 6 7

www.oggi.nl

Deloitte: altijd op het goede spoor!

Deloitte sponsort de Open Monumentendag.
Voor meer informatie: www.deloitte.nl

Deloitte.

Accountants • Belastingadviseurs • Consultants • Financieel Adviseurs •

© Deloitte 2008

Bouw- en
aannemersbedrijf

Th.J. van Dijk B.V.

10 JAAR VAKMANSCHAP

Marconistraat 68X

2809 PE Gouda

T 0182-547040

E info@vandijkgouda.nl

www.vandijkgouda.nl

Hazenberg Archeologie

advies directievoering beleid onderzoek publieksbereik visualisering

bezoek ons op: hazenbergarcheologie.nl

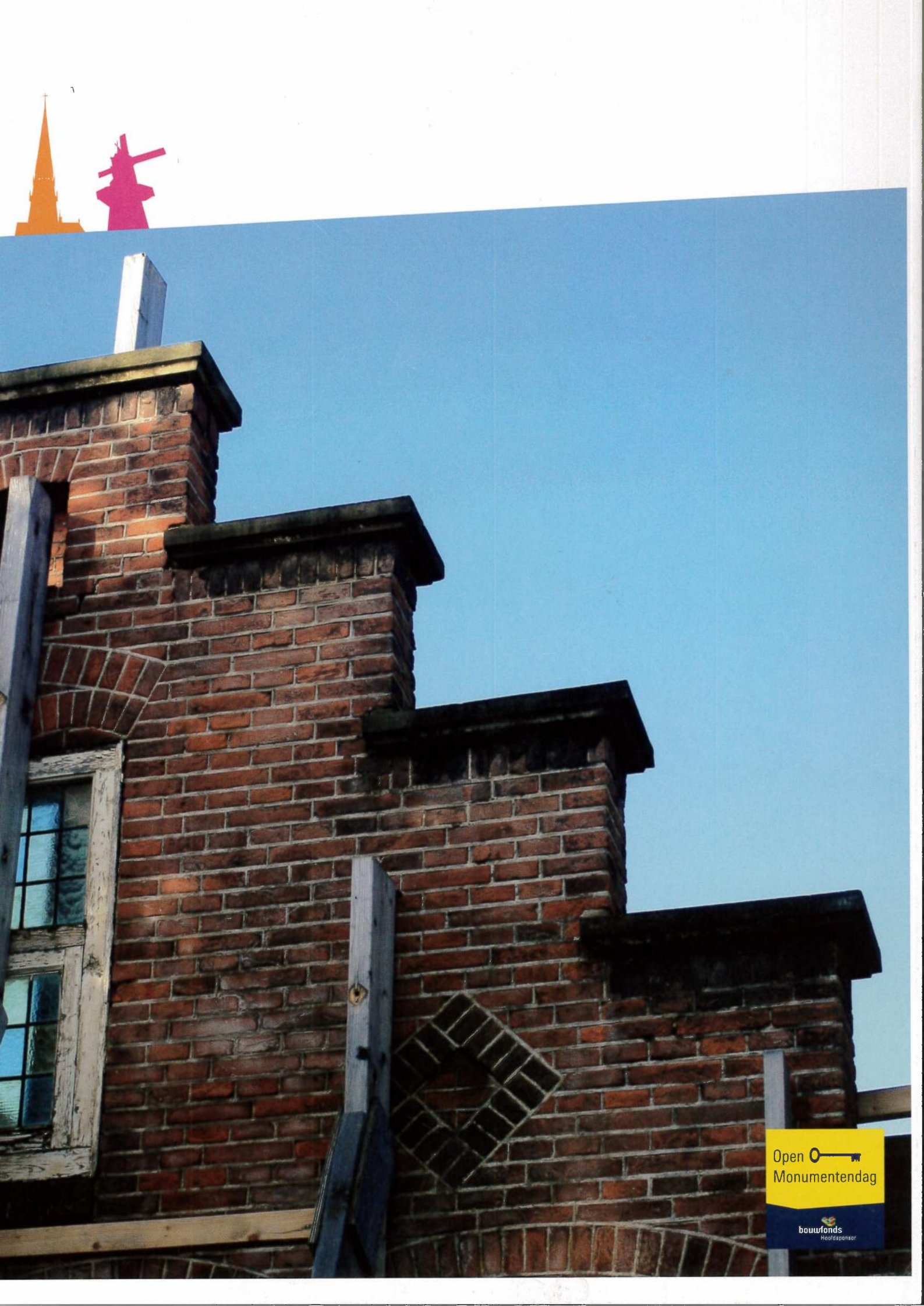
Oude lichtfabriek, nieuwe glorie!

4-sterren hotel met
sfeervol restaurant en
bar met live jazzmuziek!
Opening eind 2009.

GOLDEN TULIP
GOUDA

International standards, local flavours

Open
Monumentendag

Hedersponsor